

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

*Μελέτη της μη λεκτικής επικοινωνίας
κατά την αλληλεπίδραση ατόμων με και χωρίς αναπηρία όρασης*

**Πτυχιακή Εργασία της
Μπορνούζη Λευκοθέας**

A.M: 1019076

Α΄ Επιβλέπων Καθηγητής: Αργυρόπουλος Βασίλειος
Β΄ Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Νικολαραϊζή Μαγδαληνή

Βόλος, 2023

Ευχαριστίες

Σ' αυτό το μακρύ ταξίδι της επιστημονικής έρευνας, νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω εκείνα τα άτομα που μου παραστάθηκαν και δεν με εγκατέλειψαν, οπλίζοντάς με με κουράγιο και πίστη. Είμαι βέβαιη πως χωρίς εκείνους θα αδυνατούσα να πορευτώ μόνη μου σε τούτην την οδό.

Αρχικά, θα επιθυμούσα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή της πτυχιακής μου εργασίας, ονόματι Βασίλειο Αργυρόπουλο, που δέχθηκε να συνεργαστεί μαζί μου. Οι οδηγίες του υπήρξαν κατατοπιστικές και πολύτιμες για την επίτευξη ενός άρτιου αποτελέσματος που θα έφερε επιστημονική χροιά. Ήταν εκείνος που εντόπισε τον πληθυσμό της έρευνας και με επιβράβευε κάθε φορά για την εξέλιξή μου.

Στη συνέχεια, θα ήθελα να ευχαριστήσω βαθύτατα τη δεύτερη επιβλέπουσα καθηγήτρια, Μαγδαληνή Νικολαραϊζή, για την εξαιρετική βοήθεια της.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες στους πέντε συμμετέχοντες της έρευνας και στη συνοδό τους. Είμαι περήφανη που επέλεξα να ασχοληθώ με τη συγκεκριμένη θεματική, κι έτσι κατάφερα να σας γνωρίσω. Είστε τόσο υπέροχοι άνθρωποι... Εύχομαι να διακατέχετε πάντοτε από εκείνη τη λάμψη που σας χαρακτήριζε την πρώτη ημέρα της γνωριμίας μας.

Θερμά ευχαριστώ στη φίλη και συνοδοιπόρο Γεωργία-Τζο που με παρέσυρε κι αποφασίσαμε από κοινού να δοκιμάσουμε τα όρια μας σε έναν τομέα, τον οποίο μέχρι πρότινος σκόπευα πάση θυσία να αποφύγω. Για όλες εκείνες τις φορές που με ενίσχυσε κι έπεσε κι εσύ μαζί μου για να σηκωθούμε παρέα. Μαζί σου στο φως...

Πολλά ευχαριστώ στη Νάγια, που χωρίς αυτήν δεν θα είχα ανακαλύψει τη μαγεία του ερευνητικού κόσμου.

Στο σημαντικό μου άνθρωπο, τη μητέρα μου, η οποία κρεμασμένη στο ακουστικό ενός τηλεφώνου αγχώθηκε μαζί μου, έκλαψε και χάρηκε με εμένα, για την ελάχιστη πρόοδο που σημείωνα καθημερινά και για την ίδια φάνταζε ένας τεράστιος άθλος.

Στο μικρούλι μου, τη Δήμητρα, τον αφανή ήρωα μου, την αδελφή μου, και στον πατέρα μου, πολλά ευχαριστώ για τη στήριξη και την άπλετη αγάπη τους.

Σε κάθε φίλο και γνωστό που ενδιαφέρθηκε για το έργο μου και προσφέρθηκε να με βοηθήσει και να με συμβουλευσει.

Ειλικρινές ευχαριστίες στον ίδιο το Θεό για τις λέξεις και τη δύναμη που μου χαρίζει για να συνεχίσω τον αγώνα μου.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

<i>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</i>	6
<i>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ</i>	7
1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
1.2 Η ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	7
1.3 ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΕ ΛΕΚΤΙΚΗ ΚΑΙ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ.....	8
1.3.1 ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	8
1.3.2 ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ.....	10
1.3.2.1 ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΑ ΜΕΣΑ	13
1.3.2.1.1 ΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΘΕΣΗ ΣΩΜΑΤΟΣ.....	14
1.3.2.1.2 ΧΕΙΡΟΝΟΜΙΕΣ	15
1.3.2.1.3 ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣΩΠΟΥ	16
1.3.2.1.4 ΒΛΕΜΜΑΤΙΚΗ ΕΠΑΦΗ.....	17
1.3.2.1.5 ΤΟΝΟΣ ΦΩΝΗΣ.....	19
1.3.2.1.5 ΏΣΦΡΗΣΗ	20
1.3.2.1.6 ΑΙΠΤΙΚΗ ΕΠΑΦΗ.....	20
1.4 ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΣΗΜΑΝΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	21
1.4.1 ΦΥΛΟ	21
1.4.2 ΗΛΙΚΙΑ.....	23
1.4.3 ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ.....	23
1.5 ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΟΠΤΙΚΗ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΚΑΙ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ.....	24
1.6 ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	29
<i>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ</i>	30
2.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ	30
2.2 ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ.....	30
2.3 ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ.....	31
2.4 ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ.....	31
2.5 ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ	32
<i>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΠΑΡΑΘΕΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ</i>	33
3.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ	33
3.2 ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΣΕ ΕΥΡΕΙΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ, ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ, ΥΠΟΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ	33

3.3	ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	35
3.3.1	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	35
3.4	ΕΚΦΡΑΣΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΩΝ ΣΗΜΑΤΩΝ	38
3.4.1	ΕΚΦΡΑΣΗ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ.....	38
3.5	ΑΝΤΙΛΗΨΗ / ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΩΝ ΣΗΜΑΤΩΝ	41
3.5.1	ΕΥΚΟΛΟΤΕΡΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΣΕ ΧΕΙΡΟΝΟΜΙΕΣ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ.....	41
3.5.2	ΔΥΣΚΟΛΟΤΕΡΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΣΕ ΒΛΕΜΜΑΤΙΚΗ ΕΠΑΦΗ ΚΑΙ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣΩΠΟΥ.....	42
3.5.3	ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΑΛΛΟΥ	42
3.5.4	ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΩΝ ΣΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑ ΦΥΛΟ.....	43
3.6	ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΟΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	43
3.6.1	ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΣΤΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΛΟΓΩ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΟΡΑΣΗΣ.....	44
3.6.2	Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΒΛΕΜΜΑΤΙΚΗΣ ΕΠΑΦΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	45
3.7	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΙΑΖΟΜΕΝΩΝ	46
3.8	ΣΥΝΟΨΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ.....	46
	<i>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ</i>	<i>48</i>
4.1	ΕΙΣΑΓΩΓΗ	48
4.2	ΠΟΙΑ Η ΓΝΩΜΗ ΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ ΜΕ ΟΠΤΙΚΗ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ; (1 ^ο ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ).....	48
4.3	ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ ΜΕ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΟΡΑΣΗΣ; (2 ^ο ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ).....	51
4.4	ΠΩΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΠΟΣΟ ΤΑ ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΟΡΑΣΗΣ ΑΝΤΙΛΑΜΒΑΝΟΝΤΑΙ ΤΑ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΑ ΜΕΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ; (3 ^ο ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ).....	52
4.5	ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΟΡΑΣΗΣ ΣΤΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ; (4 ^ο ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ).....	54
4.6	ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	55
	<i>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ</i>	<i>57</i>
5.1	ΕΙΣΑΓΩΓΗ	57
5.2	ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ.....	57
5.3	ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ.....	57
5.4	ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ	58
5.5	ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	59

<i>BIBΛIOΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ</i>	60
1. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	60
2. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	67
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ</i>	70

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από μικρή κιόλας ηλικία, το άτομο εισπράττει και αποστέλλει ερεθίσματα στον κοινωνικό χώρο που ζει και ενεργεί. Η διαδικασία αυτή, τον καθιστά κοινωνό των παροχών και των υποχρεώσεων που ξεδιπλώνονται εμπρός του. Ως πλάσμα με νόηση και λογική, έχει αντιληφθεί την σημασία της συνύπαρξης για την καλύτερη ικανοποίηση των συναισθηματικών αναγκών και της επιβίωσης του. Για να μοιραστεί όσα τον απασχολούν, αδιαμφισβήτητη αξία έχει η επικοινωνία που θα τον βοηθήσει στο έργο της ανάπτυξης των σχέσεων με τους άλλους, με απώτερο σκοπό μια καλύτερη ζωή για όλους. Για τα βλέποντα άτομα, τόσο η λεκτική όσο και η μη λεκτική επικοινωνία χρησιμοποιούνται με ευκολία, μέσω των χειρονομιών, της βλεμματικής επαφής, των κινήσεων των χεριών, των μορφασμών κλπ. Στα τυφλά άτομα όμως, τα μη λεκτικά μηνύματα δεν είναι το ίδιο άμεσα αντιληπτά, λόγω των προβλημάτων όρασης.

Σκοπός της εργασίας τούτης είναι η μελέτη της μη λεκτικής επικοινωνίας στην αλληλεπίδραση των ατόμων με ή χωρίς οπτική αναπηρία. Αποφάσισα να ασχοληθώ με την παρούσα θεματική, καθώς μου φάνηκε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και μαζί με τον υπεύθυνο διδάσκοντα αντιληφθήκαμε την περιορισμένη διαθεσιμότητα ανάλογων ευρημάτων. Στη συνέχεια, θα παρουσιαστεί η δομή της, με τα μέρη που την συναπαρτίζουν.

Στο πρώτο τμήμα της εργασίας παρουσιάζεται ο άξονας ενδιαφέροντος της «*Βιβλιογραφικής Ανασκόπησης*». Σε αυτήν, αναλύονται βασικές έννοιες για την κατανόηση του θέματος, όπως εκείνη της μη λεκτικής επικοινωνίας, της έκφρασης των συναισθημάτων, γενικότερες απόψεις και ο ρόλος των προβλημάτων όρασης. Ασφαλώς και τα δεδομένα βασίστηκαν σε έρευνες με αποδεδειγμένη ισχύ, καθώς επιθυμούσα να υπάρχει εγκυρότητα στα λεγόμενα μου.

Μετά την παράθεση της «*Βιβλιογραφικής Ανασκόπησης*», σειρά έχει η «*Μεθοδολογία*» για την υλοποίηση της έρευνας. Ανάμεσα στην ποιοτική και την ποσοτική μέθοδο, επέλεξα την πρώτη, μιας και μπορεί να προσεγγίσει ορθότερα, στα δικά μου τουλάχιστον μάτια, το προς εξέταση αντικείμενο. Οι ημι-δομημένες συνεντεύξεις, εξίσου, αποτέλεσαν θεμέλιο λίθο, ώστε να διερευνήσω θεματικές που ενδεχομένως δεν είχα σκεφτεί νωρίτερα.

Το μέρος που έπεται είναι εκείνο της «*Παράθεσης των Αποτελεσμάτων*», όπου και εμφανίζονται συγκεντρωτικά οι απόψεις των συμμετεχόντων της έρευνας για κάθε επιμέρους ερώτηση και γίνονται φανερά ολόκληρα χωρία από το λόγο τους.

Στη συνέχεια, ο αναγνώστης θα συναντήσει την «*Συζήτηση και Ερμηνεία των αποτελεσμάτων*». Εκεί, αξιοποιούνται πηγές αναφοράς για την εξήγηση των συμπεριφορών και των απόψεων των ερωτηθέντων.

Στο τελικό στάδιο, υπάρχουν οι «*Προτάσεις*» για τις έρευνες που ενδεχομένως ακολουθήσουν, για την πληρέστερη προσέγγιση του θέματος μελλοντικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε αυτό το τμήμα της πτυχιακής μου εργασίας, παρατίθεται η διεξοδικότερη αναζήτηση ερευνών για την πληρέστερη κατανόηση του θέματος. Αρχικά, εμφανίζεται η εξήγηση του όρου της «επικοινωνίας» και στη συνέχεια, εκείνος διαχωρίζεται στις δύο μορφές που μπορεί να λάβει, τη λεκτική και τη μη λεκτική. Έπειτα, αναλύονται τα μη λεκτικά μέσα που συμβάλλουν στην καλύτερη μετάδοση του μηνύματος από τη μεριά του πομπού. Επιπρόσθετα, αναγράφονται οι παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται η μη λεκτική επικοινωνία. Η ενότητα ολοκληρώνεται με την αναπαράσταση της μη λεκτικής επικοινωνίας στα τυφλά άτομα και τη σύνταξη του γενικότερου ερευνητικού στόχου και των ειδικότερων ερευνητικών ερωτημάτων.

1.2 Η ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η έννοια της «επικοινωνίας» μας απασχολεί ήδη από τα πανάρχαια χρόνια, από τη στιγμή ακόμη της δημιουργίας του κόσμου. Δεν θα μπορούσαν να λειτουργήσουν όχι μόνο οι ανθρώπινες κοινωνίες, αλλά κι ολόκληρα οικοσυστήματα δίχως αυτήν. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο που ανθρωπολόγοι, βιολόγοι, γλωσσολόγοι, ιστορικοί και ψυχολόγοι την έχουν μελετήσει σε βάθος, προσπαθώντας να απαντήσουν στα ερωτήματα του πρωταρχικού τρόπου εμφάνισής της, εξηγώντας την κάθε φορά από τη σκοπιά του επιστημονικού τους πεδίου.

Παρ' όλες τις διαφοροποιήσεις εξαιτίας της οπτικής τους, εντούτοις όλοι συγκλίνουν στη σημαντικότητά της για οποιοδήποτε είδος. Για παράδειγμα, τα αρσενικά πουλιά «συνομιλούν» με το κελάηδισμα με τα θηλυκά, όταν είναι νέα κι αρκετά ώριμα για ζευγάρωμα. Παρόμοια, κι οι άνθρωποι συζητούν με άλλους, με σκοπό την ανταλλαγή των ιδεών και των μηνυμάτων και ασφαλώς την εκπλήρωση των επιθυμιών και των αναγκών τους. Κοινό σημείο των διαφορετικών κωδικών είναι η θέληση για έκφραση, με τα μέσα για την επίτευξή της να διαφέρουν (Gozalova, Gazilov, Kobeleva, Seredina & Loseva, 2016· Hauser, 1997).

Σήμερα, η επικοινωνία προσεγγίζεται ως ένα εξελικτικό και ταυτοχρόνως αλληλεπιδραστικό σύστημα, στο οποίο εμπλέκονται τουλάχιστον δύο άτομα που έχουν έμπρακτο κι ουσιαστικό ρόλο, καθώς είτε μεταβιβάζουν την πληροφορία είτε τη λαμβάνουν (Βασιλείου, 2004). Ο Νικολάου (2011), στο άρθρο του συμπληρώνει στον ορισμό της επικοινωνίας τις διαδικασίες της ερμηνείας και της αξιολόγησης από το δέκτη του μηνύματος. Επομένως, γίνεται κατανοητό πως η επικοινωνία υφίσταται εφόσον υπάρχει τουλάχιστον ένας πομπός κι ένας δέκτης. Οι δύο αλληλεπιδρούν, ακολουθώντας ορισμένα βήματα για την ανταλλαγή του μηνύματος. Η αρχική ιδέα του πομπού επεξεργάζεται από τον ίδιο κι αποκτά μορφή μέσω της κωδικοποίησης της που ακολουθεί χρονικά. Αφού αυτή κωδικοποιηθεί, παραδίδεται λεκτικά ή μη

λεκτικά στο δέκτη, ο οποίος θα την ερμηνεύσει και θα την κατανοήσει. Για να τελεσθεί η επικοινωνία, η παραπάνω ροή καλό είναι να γίνεται αμφίδρομα, επιτρέποντας στο δέκτη να λαμβάνει τη θέση του πομπού κι αντίστροφα.

Η επικοινωνία προϋποθέτει την παρουσία ποικίλων εκφραστικών τρόπων που δεν είναι άλλοι από την προφορική ομιλία, την κίνηση, τη στάση του σώματος, αλλά και τη βλεμματική επαφή (Βασιλείου, 2004). Τα προηγούμενα αποτελούν λεκτικά ή μη λεκτικά μέσα που απαρτίζουν τη Συμπεριφορά του ατόμου. Η Συμπεριφορά, εκτός από τις αποκλίσεις που εμφανίζει ανά πρόσωπο, εναλλάσσεται ανάλογα με τα κίνητρα, τα ιδανικά και τις απόψεις, τις ικανότητες, τα συναισθήματα και την αποδοχή ή την απόρριψη του ατόμου από τον κοινωνικό περίγυρο (Νικολάου, 2011).

Όταν μια συζήτηση εσωκλείει τα προαναφερθέντα, τότε κάνουμε λόγο για «επικοινωνία». Το ερώτημα της αποτελεσματικότητας της ή μη θα απαντηθεί στη συνέχεια.

1.3 ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΕ ΛΕΚΤΙΚΗ ΚΑΙ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ

Η επικοινωνία χωρίζεται σε λεκτική και μη λεκτική, ανάλογα με τα μέσα που θα επιλέξει να χρησιμοποιήσει ο πομπός για τη μεταφορά των λεγομένων του. Η λεκτική επικοινωνία είναι μια «ηχηρή» μορφή ανταλλαγής απόψεων και συνδέεται άρρηκτα με τη γλώσσα, γι' αυτό και αλλάζει από χώρα σε χώρα. Πραγματώνεται προφορικά και γραπτά, αξιοποιώντας σύμβολα στη γραπτή λεκτική επικοινωνία, τα οποία υπόκεινται σε ορισμένους προσυμφωνημένους γλωσσικούς κανόνες. Αντίθετα, η μη λεκτική επικοινωνία αποτελεί το «άηχο» μέρος μιας επικοινωνίας, όπου σ' αυτήν εκφράζεται ένα μήνυμα δίχως τη χρήση του λόγου. Λειτουργεί συνήθως ενισχυτικά και συμπληρωματικά με τη λεκτική επικοινωνία και συνδράμει θετικά στην πληρέστερη αποκωδικοποίηση του μηνύματος. Αξίζει να σημειωθεί, πως ο μη λεκτικός τρόπος έκφρασης δεν είναι κοινός σε όλους, αφού ο κάθε ένας προτιμά να την αξιοποιεί διαφορετικά (Phutela, 2015· Rocci & Saussure, 2016).

Αργότερα, θα αναλυθούν διεξοδικότερα τα δύο είδη.

1.3.1 ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η λεκτική επικοινωνία υλοποιείται με τη βοήθεια ενός γλωσσικού κώδικα, με σκοπό την ικανοποίηση της ανάγκης για αλληλεπίδραση. Ο κώδικας της γλώσσας απαρτίζεται από το λόγο και την ομιλία. Ο λόγος αποτελεί τη βαθύτερη χροιά της γλώσσας, ενώ η ομιλία που είναι η εκπλήρωσή του, περιλαμβάνει τη γραπτή και την προφορική έκφραση. Στη λεκτική επικοινωνία συγκαταλέγονται και παραγλωσσικά στοιχεία που εμπλουτίζουν το λόγο. Σ' αυτά, εντάσσονται ο επιτονισμός των λέξεων, τα επαφικά στοιχεία (πχ επανάληψη λέξεων), η προσθήκη συναισθήματος στη χροιά της φωνής, καθώς κι η προφορά (Ευαγγελόπουλος, 1992).

Στην λεκτική επικοινωνία θεωρείται ιδιαίτερα δύσκολη η αποτύπωση του συναισθήματος με τη χρήση λεκτικών συνδυασμών. Αυτή είναι κι η αιτία που συναντάται μια λεκτική κλιμάκωση σε φράσεις που αφορούν το συναίσθημα. Για παράδειγμα, για την έκφραση της απλής «αντιπάθειας» και του «μίσους» θα λεχθούν διαφορετικά σύνολα, αντιπροσωπευτικά της βαρύτητας της κάθε έννοιας (Fussell, 2014).

Η βιβλιογραφική πηγή των Rocci & Saussure (2016), επισημαίνει τον πνευματικό μόχθο και το χρόνο που απαιτούνται, όχι μόνο για την έκφραση ενός μηνύματος, αλλά και για τη σύνταξη του, με αποδεκτό νοηματικά τρόπο. Τα λεκτικά σήματα, εξαιτίας τούτης της απαιτητικής διαδικασίας, συγκρατούνται ευκολότερα στη μνήμη και μπορούν να ανακαλεστούν με μεγαλύτερη ευχέρεια. Αυτό δεν συμβαίνει με τα μη λεκτικά, μιας και το πλήθος τους δεν επεξεργάζεται γρήγορα και συχνά λησμονούνται.

Είθισται, ως ένδειξη σεβασμού, ο ακροατής να μη διακόπτει τον ομιλητή, όσο εκείνος διατυπώνει προφορικός τα λεγόμενά του. Άλλωστε, κάτι τέτοιο αναμένει κι ο τελευταίος από τον πρώτο, ώστε να μη χάσει τον ειρμό της σκέψης του. Επομένως, λεκτικά ο δέκτης παραμένει σιωπηλός, χωρίς να λαμβάνει ενεργά προφορική δράση. Ωστόσο, επιλέγει να απαντά μη λεκτικά, δηλώνοντας τη συμφωνία ή την αποδοκιμασία του για τα λεγόμενα του πομπού. Το προηγούμενο είναι που αξιοποιεί ο ομιλητής, ως ανατροφοδότηση, διατηρώντας ή μεταβάλλοντας τη στάση του για το θέμα συζήτησης στο δέκτη (Rocci & Saussure, 2016).

Όπως ορίστηκε η έννοια της «λεκτικής επικοινωνίας», γίνεται φανερό πως αυτή υφίσταται στην περίπτωση της ύπαρξης ενός δέκτη, ενός πομπού, ενός μηνύματος κι ενός κοινού γλωσσικού κώδικα. Όμως, κάθε λεκτικό μήνυμα δεν αποτελεί λόγο, αλλά σήμα στα πλαίσια της επικοινωνίας. Ενίοτε, είναι η αφετηρία για επικοινωνία. Βέβαια, από μόνο του δε δύναται να σταθεί επάξια στο λόγο. Ένα επιφώνημα, όπως αυτό του «Α!», που ενδεχομένως δείχνει είτε τον πόνο είτε την έκπληξη ανάλογα με την περίπτωση, μεταφέρει στο δέκτη τη συναισθηματική κατάσταση του πομπού, ο οποίος θα αποφασίσει αν θα συνεχίσει ή όχι τη συζήτηση (Hinde, 1999).

Εκτός από τις κύριες ιδέες του πομπού, του δέκτη, καθώς και του μηνύματος, στη λεκτική επικοινωνία, υπάρχουν και κάποιοι άλλοι εξίσου σημαντικοί παράγοντες. Αυτοί δεν είναι άλλοι από τις αναφορικές, τις συναισθηματικές και τις συστηματικές συναρτήσεις. Ο πρώτος σχετίζεται με το περιεχόμενο της συζήτησης και εδώ ενυπάρχουν όλα εκείνα τα αντικείμενα ή πρόσωπα για τα οποία συνομιλούμε. Μπορούμε ακόμη κι εμείς οι ίδιοι ως οντότητες να αποτελέσουμε αντικείμενο συζήτησης. Ο συναισθηματικός παράγοντας στην επικοινωνία κατευθύνεται προς το δέκτη, ξεκινώντας από τον ομιλητή, του οποίου ο λόγος χρωματίζεται από την προφορά και δεν είναι απρόσωπος συναισθηματικά. Ακόμα κι όταν δε γίνεται άμεσα φανερό, οι λέξεις του έχουν πρόσημο θετικό ή αρνητικό, πράγμα που αντιλαμβάνεται ο ακροατής. Τέλος, με την τελευταία συνάρτηση, ο δημιουργός του μηνύματος κατανοεί κι εφαρμόζει τα γλωσσολογικά, συντακτικά, μορφολογικά και φωνολογικά συμφωνημένα πλαίσια (De Freitas Macedo Costa, Freitag Pagliuca, De Almeida, Moreina Leitao Cardoso, & De Almeida Reboucas, 2009).

Οι διαφορές στη λεκτική επικοινωνία επηρεάζονται κι από το ηλικιακό υπόβαθρο του πομπού. Σε συνδυασμό με τις τάσεις της εκάστοτε εποχής, ένας νεαρός πομπός θα αξιοποιήσει διαφορετικό λεξιλόγιο (αργκό και νόρμες) από έναν γηραιότερο ομιλητή. Τούτο, πιθανότατα να προκαλέσει χάσμα ανάμεσα στις δύο γενεές, με συνέπεια τη δυσκολία συνεννόησης αναμεταξύ τους (Dacey & Ripple, 1969·Janousek, 2019).

Εκτός από την προφορική έκφραση που καταλαμβάνει ένα σημαντικό μέρος στη λεκτική επικοινωνία, εξίσου θεμελιώδεις θεωρούνται η γραφή, η ανάγνωση και η ακοή, συμπληρώνοντας το αντιληπτικό και το εκφραστικό τμήμα (Sutiyaṭno, 2018). Όλες αυτές ως μέρη της ενέχουν το αντικειμενικό στοιχείο της συμπεριφοράς του ατόμου, παρέχοντας μεγαλύτερη πιστότητα συγκριτικά με τη μη λεκτική επικοινωνία, της οποίας ο τρόπος κατανόησης των σημάτων της ποικίλει ανά άτομο. Τα οφέλη της είναι πολλά, ακόμη και για την μαθησιακή πράξη, καθώς οι μαθητές αντιλαμβάνονται αντικειμενικά τον κόσμο, αναπτύσσοντας την αίσθηση του εαυτού εντός του και συντελώντας στην καλλιέργεια των κοινωνικών δεξιοτήτων (Στεργίου, 2008).

Τα δεδομένα που παρατέθηκαν συνηγορούν πως η σημασία της λεκτικής επικοινωνίας είναι πρωτεύουσα για κάθε άνθρωπο. Βέβαια, για να καταστεί ολοκληρωμένη η επικοινωνία, τόσο ο ομιλητής όσο κι ο ακροατής χρειάζεται να έρθουν σε τριβή και με τα μη λεκτικά μέσα.

1.3.2 ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Αν και οι άνθρωποι, εκ πρώτης όψεως, επικοινωνούν μόνο λεκτικά, με μια δεύτερη παρατήρηση διαπιστώνει κανείς πως δεν απουσιάζουν και κάποια μη λεκτικά παραγλωσσικά μηνύματα που βοηθούν στην πληρέστερη αποστολή της πληροφορίας από την πλευρά του πομπού προς το δέκτη. Σ' αυτά συμπεριλαμβάνονται, για παράδειγμα, οι εκφράσεις του προσώπου, οι κινήσεις των χεριών, η στάση του σώματος, ο τόνος της φωνής κι άλλα παρεμφερή (Fussell, 2014). Τα μη λεκτικά σήματα έχουν δυναμικό χαρακτήρα και το άτομο μπορεί να έρθει σε επαφή μαζί τους, όχι απόλυτα κατά την αλληλεπίδραση με τους άλλους, αλλά και σε στιγμές που βρίσκεται μόνο του στο χώρο. Επιπλέον, δεν είναι απαραίτητο να προέρχονται αποκλειστικά από ανθρώπους είτε του οικείου περίγυρου είτε από αγνώστους, αφού μάλιστα ενδέχεται να πηγάζουν από τα ζώα και από φωτογραφίες (Knapp, Hall & Horgan, 2014).

Έχει διατυπωθεί για τη μη λεκτική επικοινωνία ότι υφίστανται τρεις κοινές παραδοχές, οι δύο εκ των οποίων απαντώνται και στη λεκτική επικοινωνία. Πρώτα-πρώτα, δε μπορεί να υπάρξει επικοινωνία αν δε σταλθεί το μήνυμα. Ο αποστολέας θα μεταφέρει στον παραλήπτη ένα ή και περισσότερα μη λεκτικά σήματα, όπως με τις εκφράσεις του προσώπου, ηθελημένα ή άθελά του. Ο σκοπός, σε κάθε περίπτωση, στρέφεται στην ορθή εκφορά της πληροφορίας, ώστε αυτή με τη σειρά της να γίνει άμεσα κατανοητή από το δέκτη. Ορισμένες φορές, η διαδικασία θα είναι επιτυχημένη. Η αποτυχία της μπορεί να οφείλεται είτε στο σφάλμα του αποστολέα είτε του δέκτη

είτε και των δύο. Το μήνυμα ενδεχομένως να μην ήταν εκφρασμένο με διαύγεια, καθαρότητα και σαφήνεια ή ο δέκτης του να μη του εξέδωσε την αρμόζουσα προσοχή ή να το παρερμήνευσε.

Η δεύτερη συμφωνία αφορά το δέκτη και το πώς ο ίδιος αντιλαμβάνεται και κατανοεί την πληροφορία. Η τελευταία σχετίζεται με τις προαναφερθείσες, περικλείοντας τη σύνδεση ανάμεσα στους τουλάχιστον δύο συμμετέχοντες της επικοινωνίας. Άλλωστε, για να γίνει πιο ενδιαφέρουσα μια συνομιλία, απαιτείται η χρήση της μη λεκτικής επικοινωνίας από τους συνομιλητές. Ο τρόπος που αυτοί εκφράζονται είναι περισσότερο ζωντανός, καθιστώντας πιο παραστατική την επικοινωνία (Knapp, Hall & Horgan, 2014· Phutela, 2015).

Η ανάπτυξη της μη λεκτικής επικοινωνίας εμφανίζεται από την εμβρυική κιόλας ηλικία. Μιας και μέχρι το τρίτο έτος της ηλικίας του παιδιού, το ίδιο δε μπορεί να απαντήσει στα ερεθίσματα λεκτικά, αξιοποιεί ως εναλλακτική λύση την ανταπόκριση με μη λεκτικά σήματα. Το βρέφος επικοινωνεί με τους άλλους, λαμβάνοντας κάποιες ακούσιες, το πρώτο διάστημα, εκφράσεις στο πρόσωπό του, τις οποίες στη συνέχεια τις εξελίσσει, σηματοδοτώντας τις. Βρισκόμενο σε διαδικασία μάθησης, προσωποποιεί γνωστές συμπεριφορές, με απώτερο στόχο την επικοινωνία, καθώς και την εκπλήρωση των αναγκών του. Τα δάκρυα, το δάγκωμα, οι κινήσεις των χεριών και των ποδιών και το χαμόγελο αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα της μη λεκτικής επικοινωνίας σ' αυτήν την ηλικία (Burgoon, Manuson & Guerrero, 2022· Κούρτη, 2007· Ruesch & Kees, 1969).

Για ορισμένους ανθρώπους η μη λεκτική επικοινωνία είναι πιο αξιόπιστη, υπό την έννοια ότι επειδή είναι αυθόρμητη, αποτελεί ένα ισχυρό εργαλείο για την κατανόηση της ψυχοσύνθεσης του άλλου. Παρόλο που η ερμηνεία της είναι αρκετά υποκειμενική, αν ο δέκτης την αντιληφθεί ορθά, μπορεί να κατανοήσει σε βάθος τα λεγόμενα και τις σκέψεις του πομπού. Μάλιστα, οι ενήλικες και τα παιδιά εμπιστεύονται περισσότερο τα μη λεκτικά σήματα, όταν αυτά συνοδεύονται κι έρχονται σε αντίφαση με τα λεκτικά.

Δεν είναι λίγες οι φορές που η μη λεκτική επικοινωνία έχει βοηθήσει στο να καταλάβουμε τη στάση του συνομιλητή απέναντί μας. Ακόμη και σε άγνωστα πρόσωπα που συναναστρεφόμαστε για πρώτη μας φορά, η διαίσθηση μάς κατευθύνει, ώστε να ανακλύψουν κάποια αρχικά συμπεράσματα για το συνομιλητή, τη διάθεση του προς εμάς, τη συμπάθεια ή την αντιπάθεια. Η διαδικασία τούτη είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί, έστω κι αν δεν έχουμε συνομιλήσει με τον άλλον στο παρελθόν. Τόσο οπτικές πληροφορίες, όπως αυτή της εμφάνισης και των κινήσεων, όσο και ακουστικές, λόγω χάρη ο τόνος της φωνής, μπορούν να αποτελέσουν «κλειδιά» για την αποκωδικοποίηση της συμπεριφοράς του πομπού, αφού είναι πιο γρήγορα επεξεργάσιμα από τον εγκέφαλο, σε σχέση με τη γλώσσα.

Συχνά τα άτομα δυσκολεύονται να εκφράσουν τις βαθύτερες σκέψεις και τα συναισθήματα τους, τα οποία μπορεί να πληγώσουν με διάφορους τρόπους τους δέκτες τους. Γι' αυτόν το λόγο, επιλέγουν τη μη λεκτική επικοινωνία ως πιο ανώδυνο δίαυλο εξωτερίκευσής τους. Αν μη τι άλλο, με το λόγο είναι πιο εύκολο να δημιουργηθούν παρεξηγήσεις μεταξύ των συνομιλητών, στεναχωρώντας και τους δύο (Burgoon, Manuson & Guerrero, 2022).

Η λεκτική επικοινωνία σαν όρος δε νοείται αυτούσια, αλλά αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα όταν συνδυάζεται με τα λεκτικά μηνύματα. Ασφαλώς, και τα δύο μπορούν να σταθούν επάξια για την επικοινωνία, ωστόσο ο συγκερασμός τους θα εξασφαλίσει την καλύτερη συναναστροφή με τον άλλο. Για πολλούς, η μη λεκτική επικοινωνία εντάσσεται στη σφαίρα ενδιαφέροντος και μελέτης αποκλειστικά του κλάδου της ψυχολογίας, αν και κάτι τέτοιο φαίνεται να μην ισχύει, καθώς στη δημοσιογραφία, στη διοίκηση επιχειρήσεων, στη νομική και στην εκπαίδευση διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο (Hall, Horgan & Murphy, 2019).

Σε έρευνες που έχουν διεξαχθεί κι αναφέρονται στη διατριβή της Βασιλείου (2004), γίνεται λόγος για το πώς αποκωδικοποιείται η μη λεκτική επικοινωνία των ατόμων. Χρησιμοποιούνται η φωτογράφιση κι η παρατήρηση για να αναλυθεί η μη λεκτική συμπεριφορά εκτενέστερα. Από τα πορίσματα προέκυψε ότι το κεφάλι είναι εκείνο που μεταφέρει το βασικό συναίσθημα (χαρά ή λύπη), αλλά τα χέρια και το υπόλοιπο σώμα το εντείνουν.

Μέρος της μη λεκτικής επικοινωνίας είναι η μη λεκτική συμπεριφορά. Αν και συχνά εντοπίζεται μια ταύτιση ανάμεσα στις δύο, εντούτοις μια μη λεκτική συμπεριφορά δεν απαρτίζει το σύνολο του κώδικα της μη λεκτικής επικοινωνίας, μιας και σ' αυτήν εντάσσεται ένα πλήθος μη λεκτικών συμπεριφορών.

Μια σύνοψη του ορισμού της «μη λεκτικής επικοινωνίας» που θα μπορούσε να δώσει κάποιος είναι η χρήση κάθε δυνατού μέσου για την επίτευξη της επικοινωνίας, πλην εκείνη της ομιλίας. Αυτό σημαίνει πως μη λεκτική επικοινωνία μπορεί να είναι επικοινωνιακά μέρη σαν τη σιγή, το χάδι, την απόσταση ανάμεσα στους συνομιλητές, τον τρόπο που αξιοποιούνται τα αντικείμενα του περιβάλλοντος κι όχι μόνο η στάση του σώματος, ο τόνος της φωνής, ή η βλεμματική επαφή. Τα μη λεκτικά σήματα είναι απόλυτα συνυφασμένα με την ανθρώπινη ύπαρξη και δυσκολεύεται κανείς να τα αποφύγει, καθώς το οτιδήποτε μη προφορικά εκφρασμένο φέρει επικοινωνιακή σημασία.

Η μη λεκτική επικοινωνία δεν είναι ξέχωρη από το περιβάλλον, αλλά επηρεάζει κι επηρεάζεται από αυτό. Ο κώδικάς της θεωρείται απaráμιλλος, αφού αποκτά νόημα μέσα από τις κοινωνικές καταστάσεις. Ο χρήστης της αξιοποιεί το χώρο εμπρός και γύρω του προκειμένου να εκφραστεί και τα λεγόμενά του δε δύναται να αποτυπωθούν με σύμβολα, όπως εκείνα στη γραπτή επικοινωνία. Κάθε φορά επιλέγει ένα ή και περισσότερα τέτοια μέσα, ανάλογα με την περίσταση και όσα εκφράζουν τον ίδιο ως προσωπικότητα. Έχουν σημασία πρώτα για αυτόν κι εφόσον συμβεί η αποκωδικοποίηση και για το δέκτη (Κούρτη, 2007).

Δυστυχώς, είναι δύσκολη ή ίσως κι ακατόρθωτη η παράθεση μίας λίστας με μη λεκτικές συμπεριφορές, την οποία μπορεί κάποιος να συμβουλευθεί, ώστε να διδαχθεί τη μη λεκτική επικοινωνία. Σε αντίθεση με τη λεκτική επικοινωνία, δεν υφίσταται ένας προσυμφωνημένος γραπτός κώδικας που να περιλαμβάνει την ερμηνεία για την εκάστοτε ενέργεια. Εδώ, άλλωστε, έγκειται η αβεβαιότητα κι ο προβληματισμός που ενυπάρχει για την αποκωδικοποίησή της. Επομένως, αυτή εξαρτάται και από τον πομπό, για το πώς και αν θα τη χρησιμοποιήσει, και φυσικά κι από το δέκτη της, για το πώς εκείνος θα τη μεταφράσει (Blascovich & Hartel, 2008). Μια πιθανή εξήγηση που έχει δώσει η Κούρτη (2007), για το παραπάνω είναι ότι

τούτο το πολυδιάστατο σύνολο των μη λεκτικών σημάτων μπορεί να αξιοποιηθεί σε πολλά και διαφορετικά πλαίσια, δημιουργώντας σύγχυση στο δέκτη, μέχρι ο ίδιος να αντιληφθεί σε ποια κατηγορία οφείλει να εντάξει κάθε δράση του πομπού. Από τις πιο συνηθισμένες καταστάσεις που διαχειρίζεται είναι η έκφραση των συναισθημάτων, η αυτοπροβολή, η σχέση ανάμεσα στους συνομιλητές, τα κίνητρα στη συζήτηση και η πειθώς.

Όσο και να πιστεύει κάποιος πως μη λεκτικά δυσκολεύεται να εκφραστεί, αυτό δε σημαίνει πως στην πράξη δεν το κάνει. Μέχρι και η εμφάνιση κι ο τρόπος ένδυσης ενός προσώπου απαρτίζουν κομμάτια της μη λεκτικής επικοινωνίας και παράγοντες που οδηγούν στην εξαγωγή συμπερασμάτων. Και τα δύο μπορούν να δώσουν σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνική θέση, για το επάγγελμά, για τη θρησκεία, την πολιτική ταυτότητα, ακόμη και για την ποδοσφαιρική ομάδα που υποστηρίζει κανείς.

Εν αντιθέσει με τη λεκτική επικοινωνία, στη μη λεκτική η αποστολή κι η άντληση των μηνυμάτων πραγματώνεται την ίδια χρονική στιγμή, ενώ παράλληλα χαρακτηρίζεται και από τον αυθορμητισμό. Η αλληλεπίδραση του πομπού με το δέκτη είναι κλιμακωτή, αφού κάποιες φορές δίνει ο ένας μεγάλη προσοχή στα σήματα του άλλου, άλλες μικρότερη ή και μερικές άλλες καμία. Επιπλέον, ο τρόπος αντίδρασης στα μη λεκτικά μηνύματα του συνομιλητή δεν είναι πάντοτε συνειδητός. Συχνά, μπορεί να μη δοθεί ιδιαίτερη ή και καθόλου έμφαση στα μη λεκτικά μηνύματα που εκπέμπει κάποιος άνθρωπος, γι' αυτό και υπόκεινται ευκολότερα σε παρερμηνεία της συμπεριφοράς του άλλου. Τη στιγμή της επικοινωνίας, τα μη λεκτικά σήματα του πομπού ερμηνεύονται αυτόματα από το δέκτη, ενώ αυτά της λεκτικής επικοινωνίας απαιτούν χρόνο για την επεξεργασία τους, πριν αποκριθεί κανείς σ' αυτά. Ασφαλώς και τα μη λεκτικά μηνύματα μπορούν να αποκωδικοποιηθούν και μεταγενέστερα και να επανέλθουν στη μνήμη (Οικονόμου, 2017).

1.3.2.1 ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΑ ΜΕΣΑ

Ήδη από την αρχαιότητα που δεν είχε αναπτυχθεί ακόμη ο λόγος, οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν τα μη λεκτικά σήματα προκειμένου να εκφραστούν, αλλά και για να ανταλλάξουν πληροφορίες. Έως και σήμερα η σημαντικότητα τους είναι αποδεδειγμένη για τη διαπροσωπική επικοινωνία (Remland, 2016). Όλα τα μέσα της μη λεκτικής επικοινωνίας απαρτίζουν τη λεγόμενη «γλώσσα του σώματος» και δεν είναι άλλα από τις εκφράσεις του προσώπου, τις χειρονομίες, τη στάση του σώματος, τη βλεμματική επαφή, τον τόνο της φωνής και την όσφρηση. Τα προηγούμενα βελτιστοποιούν την προφορική επικοινωνία, συνοδεύοντας την. Ο ενδιαφερόμενος για τα μη λεκτικά μέσα οφείλει να γνωρίζει πως η κατάκτηση τους δεν είναι μια απλή διαδικασία, αλλά απαιτεί μεγάλο κόπο και χρόνο, ώστε να εξασκηθεί και να έρθει σε τριβή μαζί τους. Τα μη λεκτικά σήματα κρίνονται συχνά ως καλύτερα κι αποτελεσματικότερα μέσα επικοινωνίας, συγκριτικά με τον προφορικό λόγο (Mandal, 2014).

Η Οικονόμου (2017), στο δημοσίευμά της επισημαίνει μια ταξινόμηση της «γλώσσας του σώματος» που λαμβάνει υπόψη της τόσο τα ατομικά χαρακτηριστικά όσο και εξωγενείς παράγοντες, όπως είναι ο περιβάλλοντας χώρος. Στα ατομικά στοιχεία συγκαταλέγονται η εμφάνιση του ατόμου και το σώμα του, με τις όλες κινήσεις, τις στάσεις και τις χειρονομίες που αξιοποιούνται για την εκπλήρωση της επικοινωνίας. Το περιβάλλον αφορά την απόσταση που διατηρούν κάθε φορά οι δύο συνομιλητές και το πλαίσιο που αυτοί δρουν.

Στην παρούσα εργασία, θα εστιάσουμε στα ατομικά χαρακτηριστικά της «γλώσσας του σώματος», τα οποία και θα αναλυθούν αμέσως μετά.

1.3.2.1.1 ΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΘΕΣΗ ΣΩΜΑΤΟΣ

Μέσα από το σώμα και τη στάση του σώματος του άλλου, κάθε άνθρωπος δύναται να ερμηνεύσει τη διάθεσή του προς αυτόν, καθώς και τα συναισθήματά του. Όταν μια συζήτηση μας ενδιαφέρει ή μας αφορά, συνηθίζουμε να στρέφουμε το κεφάλι μας προς το συνομιλητή, μαζί με όλο μας το σώμα. Στην περίπτωση που μόνο η κεφαλή κοιτά τον ομιλητή, αλλά το υπόλοιπο σώμα κατευθύνεται προς την αντίθετη φορά, είναι ένα πιθανό σήμα πως ο ακροατής αποστρέφεται τη συζήτηση. Συνεπώς, είναι γεγονός πως όχι μόνο το κεφάλι, αλλά τα πόδια και το υπόλοιπο σώμα φανερώνουν αν είμαστε θετικά ή αρνητικά προκατειλημμένοι για τον πομπό (Χατζηγεωργίου, 2018).

Έχει αποδειχθεί ότι η στάση του σώματος επηρεάζεται από την κοινωνική θέση του ατόμου, σε συνάρτηση με το απευθυνόμενο πρόσωπο. Τις φορές που συναναστρεφόμεστε με ένα οικείο πρόσωπο, τα επίπεδα του άγχους είναι χαμηλά, με αποτέλεσμα να παρατηρείται μια χαλαρή στάση σώματος. Αντίθετα, η συνδιαλλαγή με άτομο υψηλού κύρους ή αγνώστους εντείνει το άγχος κι οι κινήσεις του σώματος είναι πιο μετρημένες και πιο συγκρατημένες (Bull, 1987). Ο Hinde (1999), συμπληρώνει πως στη στάση του σώματος επιδρά το κοινωνικό περιβάλλον. Διαφορετικές κινήσεις θα τελεσθούν σε μια εκκλησία, άλλες εντός της οικίας κι άλλες σε κάποιον πρόσθετο δημόσιο χώρο.

Σύμφωνα με την Οικονόμου (2017), ως στάση σώματος δε νοείται μόνο το να κάθεται κάποιος ή να στέκεται όρθιος, αλλά ακόμη και το να έχει τοποθετήσει τον κορμό του σε ανάσκελη ή μπρούμυτη κατάσταση. Βέβαια, η όρθια στάση ευνοεί την απόκτηση βλεμματικής επαφής με το συνομιλητή. Σε έρευνα διαπιστώθηκε πως τελικά οι ώμοι είναι εκείνοι που αντιπροσωπεύουν την ειλικρινή διάθεση απέναντι στο συνομιλητή, αν και όλο το σώμα επιδεικνύει το γενικευμένο συναίσθημα που κατακλύζει το άτομο. Αξίζει να σημειωθεί πως η εκάστοτε στάση του σώματος εκφράζεται ταυτόχρονα και από τα δύο μέλη (χέρια και πόδια) (Gillies & Slater, 2005).

Σε σχέση με άλλα μέρη του σώματος, η στάση αρκετές φορές δεν είναι εύκολο να ελεγχθεί από το άτομο, μαρτυρώντας συχνά τα βαθύτερα συναισθήματα που τρέφει για το συνομιλητή του. Κάτι τέτοιο μπορεί να εκδηλωθεί κι από την

απόσταση που επιλέγουν να διατηρήσουν οι συνομιλητές ανάμεσά τους. Δεν είναι λίγες οι φορές που φίλοι προτιμούν να κάθονται δίπλα-δίπλα ή γενικότερα δίπλα σε συμπαθητικά για τους ίδιους πρόσωπα. Επιπλέον, ο προσανατολισμός του σώματος, δηλαδή το σημείο που βρίσκεται κάποιος συγκριτικά με τους γύρω του, φανερώνει αρκετά στοιχεία για τα αισθήματα συμπάθειας-αντιπάθειας του ατόμου για τους άλλους. Ο πιο διαδεδομένος προσανατολισμός ανάμεσα στα άτομα είναι αυτός των 90° (Τερζάκη, 2011).

Εκτός από το κύριο μέλημα της έκφρασης και της εξωτερίκευσης των συναισθημάτων, η στάση του σώματος καταφέρνει ταυτόχρονα να περιβάλλει ή και να πάρει τη θέση του λόγου. Στην πρώτη περίπτωση, το σώμα λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος που συμπληρώνει τα λεγόμενα του ατόμου, ενώ παράλληλα, επιτυγχάνεται κι η υποστήριξη τους. Σε περιβάλλοντα που δεν ευνοείται η ανάπτυξη του λόγου, προτιμάται η μη λεκτική επικοινωνία με τις κινήσεις και τις θέσεις της κεφαλής, μεταφέροντας νεύματα όπως ναι-όχι (Χατζηγεωργίου, 2018).

1.3.2.1.2 ΧΕΙΡΟΝΟΜΙΕΣ

Σύμφωνα με τον Kendon (1981), ως χειρονομία ορίζεται η κάθε κίνηση που εκφράζει ένα συναίσθημα, μια σκέψη ή κι ένα κίνητρο και συμβαίνει με ή χωρίς τη θέληση του ατόμου που την πράττει. Για αρκετούς, μέσω των χειρονομιών, φανερώνονται οι «καλοί τρόποι» που μπορεί να διαθέτει κανείς, ενώ ταυτόχρονα έχουν και πρακτικό αντίκρισμα στην αλλαγή της συμπεριφοράς κάποιου. Για παράδειγμα, το τράβηγμα μιας καρέκλας από έναν άνδρα σε μια γυναίκα είναι μια χειρονομία «καλών τρόπων», μεταφέροντας μη λεκτικά το σεβασμό που εκδηλώνει το πρώτο για το δεύτερο πρόσωπο, με πρακτικό, την ίδια στιγμή, αντίκρισμα για τη γυναίκα, αφού βοηθιέται από τον άνδρα για να καθίσει στη θέση της.

Επιπροσθέτως, οι χειρονομίες περιλαμβάνουν τις σωματικές κινήσεις με νόημα στις περιοχές, όχι μόνο των χεριών, αλλά και των δαχτύλων και των ώμων (Sonkusare, Chopade, Sor & Tade, 2015). Αυτές υποδηλώνουν τη σχέση ανάμεσα στη λεκτική και τη μη λεκτική επικοινωνία, αφού αρκετά συχνά συνοδεύουν τον προφορικό λόγο. Κάθε χειρονομία εκπληρώνει έναν διαφορετικό σκοπό, καθώς άλλες χρησιμοποιούνται για χαιρετισμό, άλλες για την άρνηση, άλλες για τη συμφωνία, κι άλλες για την ενίσχυση ή και για την αντικατάσταση του λόγου, καθιστώντας τον περισσότερο κατανοητό. Αποτελούν και αυτόνομο μέρος του, λειτουργώντας εμφατικά (Krauss, Chen & Chawla, 1991· Mandal, 2014).

Η σημασία των χειρονομιών στην χρήση τους στην επικοινωνία αναδεικνύεται μέσα από τη νοηματική γλώσσα και το παιχνίδι της παντομίμας, αφού εκεί με την αξιοποίηση περισσότερο των χεριών κι όχι της λεκτικής επικοινωνίας επιτυγχάνεται η μεταβίβαση μη λεκτικών μηνυμάτων (Kendon, 1983).

Θα μπορούσε να επισημάνει κανείς πως όλες οι χειρονομίες πραγματοποιούνται με την κίνηση των χεριών, ωστόσο όλες οι κινήσεις των χεριών δεν είναι απαραίτητα και χειρονομίες, παρόλο που συνολικά μεταφέρουν μη λεκτικά

σήματα. Στο τελευταίο, εντάσσονται οι προσαρμοστικές κινήσεις, όπως αυτές του χειρισμού ενός αντικειμένου. Πρόκειται για κινήσεις που τελεί ο πομπός στον εαυτό του, χωρίς να έρχεται σε άμεση επίδραση με το δέκτη. Για παράδειγμα, το να στριφογυρίσει κάποιος ένα μολύβι ή το να ξύσει το χέρι του δεν αποτελούν χειρονομίες που μεταφέρουν άμεσα κάποιο μήνυμα, όμως απαρτίζουν ένα είδος μη λεκτικής επικοινωνίας, παρέχοντας στο δέκτη σημαντικές πληροφορίες για τη σωματική ή και τη συναισθηματική κατάσταση του πομπού.

Στον αντίποδα, οι συμβολικές, καθώς κι οι επικοινωνιακές χειρονομίες μεταφέρουν απευθείας μη λεκτικά μηνύματα στο δέκτη. Οι συμβολικές χειρονομίες είναι συγκεκριμένες, είναι ευρέως αναγνωρισμένες από μια ομάδα ανθρώπων κι έχουν νόημα γι' αυτούς. Οι εργαζόμενοι ενός κλάδου, για παράδειγμα, μπορεί να χρησιμοποιούν συγκεκριμένες χειρονομίες που δεν αξιοποιούνται σε άλλους τομείς και για τους ίδιους διαθέτουν μια μοναδική σημασία. Αυτές αντικαθιστούν το λόγο, όπως οι χαιρετισμοί για το καλωσόρισμα ή το αντίο. Οι επικοινωνιακές χειρονομίες, από την άλλη πλευρά, τον συμπληρώνουν και σχετίζονται ουσιαστικά μαζί του, γι' αυτό και δεν εμφανίζονται μόνες τους. Είναι παροδικές και δημιουργήματα του ομιλητή για να βοηθήσει τον ακροατή να καταλάβει τα λεγόμενά του (Krauss, Chen & Chawla, 1991· Οικονόμου, 2017).

Στη διατριβή της Βασιλείου (2004), διαπιστώνεται ότι οι εξωστρεφείς άνθρωποι έχουν μεγαλύτερη ποικιλία χειρονομιών που τις θέτουν σε ισχύ στη διάρκεια του λόγου τους. Αντίθετα, άτομα με αυξημένο άγχος χρησιμοποιούν πιο νευρικές χειρονομίες. Κάποιες κινήσεις, μάλιστα, κρατούν χρονικά ίσως και λιγότερο από ένα δευτερόλεπτο, γεγονός που τις καθιστά μη αντιληπτές από τους παρευρισκόμενους. Βέβαια, ανάλογα με το περιεχόμενο της συζήτησης, δύνανται να αποκωδικοποιηθούν, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που κατορθώνουν να κερδίσουν το ενδιαφέρον του δέκτη.

1.3.2.1.3 ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣΩΠΟΥ

Το ανθρώπινο πρόσωπο είναι για κάποιους το σημαντικότερο μέσο μη λεκτικής επικοινωνίας και το πιο ευρέως γνωστό. Όλα τα συναισθήματα, οι σκέψεις, η ψυχική κατάσταση και τα κίνητρα, πολλές φορές, φανερώνονται από τις εκφράσεις που λαμβάνει το πρόσωπο. Η σύσπαση των μυών σε περιοχές, όπως εκείνες του μετώπου, των ζυγωματικών, των χειλιών, της μύτης και του πιγουνιού δημιουργούν μια ποικιλία εκφράσεων. Κάποιες από αυτές μπορούν να γίνουν αντικείμενο ελέγχου του ατόμου, ενώ άλλες πάλι συμβαίνουν αυτόματα και μηχανικά από το πρόσωπο που τις εκτελεί. Σε κάθε περίπτωση, όμως, αναδεικνύουν τον εσωτερικό κόσμο του πομπού τους, καθώς και τη διάθεσή του. Οι εκφράσεις του προσώπου συνοδεύουν αρκετές φορές το λόγο, αποκαλύπτοντας το συναίσθημα που φέρει ο πομπός για τα λεγόμενά του.

Υπάρχουν επτά χαρακτηριστικά και διακριτά συναισθήματα σε κάθε πρόσωπο που αφορούν τη χαρά, τη λύπη, το θυμό, την έκπληξη, το φόβο, το ενδιαφέρον και

την αηδία. Παρόλο που ορισμένα από αυτά, όπως το αίσθημα του φόβου ή της αηδίας, γίνονται ακούσια, εντούτοις το άτομο αντιλαμβάνεται τη διαφορετική μορφή που λαμβάνει το πρόσωπό του, έχοντας επίγνωση της εικόνας που δείχνει προς τους άλλους. Το χαμόγελο είναι το πιο συχνό δείγμα για την εκδήλωση της χαράς, της αλληλοκατανόησης και της συμπάθειας που μπορεί να τρέφουμε για κάποιο πρόσωπο. Η απουσία του συνδέεται με αρνητικά συναισθήματα ή και με αυτό της θλίψης, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που το άτομο δακρύζει και σκεπάζει το πρόσωπό του για να την αποκρύψει από τους άλλους. Το σμίξιμο των φρυδιών κι οι ρυτίδες που αναπτύσσονται στο μέτωπο, στη μύτη και στα ζυγωματικά σχετίζονται με το θυμό, ο οποίος μπορεί να ακολουθείται κι από το κοκκίνισμα του προσώπου. Αντίθετα, στο φόβο δε συναντάται κοκκίνισμα αλλά χλόμιασμα στο πρόσωπο, καθώς και γενικευμένο τρέμουλο και διάπλατο άνοιγμα των ματιών. Το ζάρωμα της μύτης, η σμίκρυνση του μεγέθους των ματιών, όπως επίσης κι η οπτική αποφυγή του αρνητικού ερεθίσματος είναι χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αηδίας (Βασιλείου, 2004· Γκορτσά, 2019· Frith, 2009· Τερζάκη, 2011· Χατζηγεωργίου, 2018).

Τα πιο εκφραστικά μέρη του προσώπου κατά την Οικονόμου (2017), είναι τα μάτια, τα φρύδια και το στόμα. Θεωρείται πως οι εκφράσεις του προσώπου αποτελούν μια παγκόσμια γλώσσα για την εξωτερίκευση των συναισθημάτων, καθώς ο κάθε ένας είναι σε θέση να αντιληφθεί το πώς αισθάνεται κάποιος, κρίνοντας μόνο από αυτά. Όμως, τυγχάνει να μην εμφανίζεται πάντα το εκάστοτε συναίσθημα στο πρόσωπο του πομπού, μιας και αυτός δύναται να αξιοποιήσει άλλα μη λεκτικά μέσα προκειμένου να το μεταφέρει. Μολονότι υφίστανται κάποιοι συνηθισμένοι τρόποι για την εξωτερίκευση του συναισθήματος στο πρόσωπο, δεν είναι απόλυτοι κι αποκλειστικοί για κάθε άνθρωπο, αφού μπορεί να διαλέξει ποιον θα χρησιμοποιήσει, ανάλογα με την περίπτωση (Αραμπατζίδου, 2014· Γκορτσά, 2019· Dalglish & Power, 1999).

1.3.2.1.4 ΒΛΕΜΜΑΤΙΚΗ ΕΠΑΦΗ

Μαζί με όσα ειπώθηκαν, η βλεμματική επαφή κι η κατεύθυνση των οφθαλμών διαδραματίζουν πολύ καθοριστικό ρόλο στη μη λεκτική επικοινωνία. Από το βλέμμα είναι σε θέση κάποιος να αντιληφθεί τα αισθήματα συμπάθειας ή αντιπάθειας που χαρακτηρίζουν τους συνομιλητές και τη μεταξύ τους σχέση. Ακόμη, είναι σημαντικές οι πληροφορίες που αντλούνται από αυτό για τις προθέσεις και τα κίνητρα του συνομιλητή.

Η εκφραστικότητα που παρέχεται από τη βλεμματική επαφή είναι αναμφισβήτητη, σε σημείο που τα μάτια αναδεικνύουν ορισμένες στιγμές τα συναισθήματα καλύτερα κι από τις λέξεις. Όταν αναφερόμαστε στη βλεμματική επαφή, δεν εννοείται μόνο η κατεύθυνση που θα λάβει η ματιά μας, αλλά όλα τα στοιχεία εκείνα που συνδέονται με τα μάτια. Η μεγέθυνση κι η σμίκρυνση της ίριδας, πόσο συχνά ανοιγοκλείνουμε τα μάτια, το πού εστιάζει κάθε φορά η ματιά, το γούρλωμα, καθώς κι η εκφραστικότητα της περιοχής γύρω από τα μάτια απαρτίζουν

βασικά μέρη της βλεμματικής επαφής. Για παράδειγμα, το πόσο μεγαλώνει ή μικραίνει η ίριδα είναι μια αυτόματη και μη ελέγξιμη διαδικασία από το άτομο, φανερώνοντας τις πραγματικές του προθέσεις και τα ειλικρινή του αισθήματα για τον άλλον. Η σεξουαλική έλξη υποδηλώνεται όταν παρατηρηθεί η διεύρυνση της ίριδας. Το ανοιγοκλείσιμο των βλεφάρων πληροφορεί το δέκτη για τη ψυχική κατάσταση του πομπού. Έντονος και γρήγορος βλεφαρισμός συνδέεται με συναισθήματα που αναστατώνουν τον πομπό είτε θετικά είτε αρνητικά, ενώ ο συνηθισμένος ρυθμός στο ανοιγοκλείσιμο ερμηνεύεται ως δείγμα ψυχικής ηρεμίας.

Συχνά αποζητούμε στην πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία τη βλεμματική επαφή του συνομιλητή, ώστε να αντλήσουμε περαιτέρω πληροφορίες για τη συμφωνία ή τη διαφωνία του με τα λεγόμενά μας. Αυτό συναντάται περισσότερο στην επαφή ανάμεσα σε οικεία πρόσωπα, όπου και τα βλέμματα είναι και σε αριθμό πολλά. Είθισται άτομα που χαίρουν το σεβασμό και τη συμπάθεια μας να τα κοιτάμε περισσότερο, από εκείνα που τείνουμε να μη συμπαθούμε. Άλλωστε, άτομα ερωτικού ενδιαφέροντος τυγχάνει να ανταλλάσουν περισσότερα βλέμματα και με μεγαλύτερη χρονική διάρκεια, ενώ παράλληλα η ίριδα τους διαστέλλεται. Η επιλογή της χρήσης της βλεμματικής επαφής του ατόμου στους άλλους αποδεικνύει την καλή αυτοεικόνα και την αυτοπεποίθηση που διαθέτει. Αντίθετα, η επανειλημμένη απουσία της βλεμματικής επαφής στις συναναστροφές είναι εμφανές στοιχείο των ατόμων που παρουσιάζουν αρνητική εικόνα για τον εαυτό τους και κάποιες φορές προβλήματα άγχους ή/και κατάθλιψης (Rakovic, Duarte, Marques, Billard & Santos-Victor, 2022· Τερζάκη, 2011).

Το βλέμμα διαφέρει ανάλογα με το σκοπό του ομιλητή. Σε περιπτώσεις όπως της προσέλευσης της προσοχής ή σε εκείνες όπου ο πομπός επιδιώκει να πείσει το δέκτη, ο τρόπος κοιτάγματος διαφοροποιείται (Leathers & Eaves, 2015). Εκτός από αυτό, αποτελεί ρυθμιστή, αλλά και συντονιστή της ομιλίας. Οι άνθρωποι επιλέγουν να κοιτούν σε διαφορετική κατεύθυνση τις φορές που επεξεργάζονται ένα απαιτητικό θέμα συζήτησης ή την απάντηση που θα δώσουν και κατά τη διάρκεια της ομιλίας τους. Στην εκκίνηση της ομιλίας, ο πομπός δεν κοιτά απαραίτητα το δέκτη, ωστόσο η βλεμματική επαφή προτιμάται στο τέλος των λεγομένων του πομπού, ώστε να αποτελέσει αφετηρία για την ομιλία του δέκτη.

Αισθήματα ντροπής και αμηχανίας συνοδεύονται αρκετές φορές από σκύψιμο του βλέμματος. Επιπρόσθετα, οι άνθρωποι εκείνοι που αποκτούν συχνά βλεμματική επαφή με τους συνομιλητές τους διακρίνονται από ειλικρίνεια και πιστότητα στο λόγο τους. Εκείνοι, πάλι, που ψεύδονται είτε κοιτάζουν χαμηλά είτε το βλέμμα τους εστιάζεται σε αντικείμενα της περιφερειακής όρασης, ώστε να αποφύγουν τη βλεμματική επαφή. Όταν η απόσταση από το συνομιλητή είναι μεγάλη, τότε συνηθίζουμε να τον κοιτάζουμε στα μάτια, ενώ όσο πλησιάζει προς το μέρος μας αλλάζει η κατεύθυνση του βλέμματος (Βασιλείου, 2004· Henley, 1973-74).

Άτομα που κάθονται αντικριστά θα αποκτήσουν μεγαλύτερη οπτική επαφή από ανθρώπους που θα καθίσουν πλάι-πλάι. Σε μία συνάντηση με ένα πρόσωπο άγνωστο, αρχικά το βλέμμα θα εστιάσει στο πρόσωπο, έπειτα στο υπόλοιπο σώμα, για να καταλήξει ξανά στο πρόσωπο. Η ένταση του βλέμματος μπορεί να ενισχύσει ή να μειώσει το άγχος στο συνομιλητή. Οι περιπτώσεις απότομης αλλαγής του

βλέμματος συμβολίζουν την έλλειψη άνεσης ή της δυσαρέσκειας του ακροατή για τα λεγόμενα του πομπού. Η αλληπάλληλη μηδαμινή βλεμματική επαφή αντιπροσωπεύει ένα άτομο είτε χωρίς παιδεία είτε με κάποια συναισθηματική διαταραχή, αφού αυτή είναι απαραίτητης σημασίας για την επικοινωνία (Barkai, 1990· Χατζηγεωργίου, 2018).

1.3.2.1.5 ΤΟΝΟΣ ΦΩΝΗΣ

Στις βιβλιογραφικές αναφορές των Knapp, Hall & Horgan (2014) και των Laplante & Ambady (2003), γίνεται λόγος για τη σπουδαιότητα του τρόπου εκφοράς των ειρημένων κι όχι απόλυτα του νοήματός τους. Ένα μήνυμα έχει αλλιώςτική ισχύ όταν μεταβιβάζεται με ευγενικό και κομψό τρόπο, από ένα άλλο ίδιου περιεχομένου που αποτυπώνεται με απότομο κι απόλυτο τρόπο. Ο τόνος της φωνής, επίσης, τροποποιείται ανάλογα και με το περιεχόμενο του μηνύματος. Υπάρχουν διαφορές στη μεταφορά ενός απειλητικού μηνύματος, σε σχέση με ένα απολογητικό, προκειμένου ο ομιλητής σε κάθε περίπτωση να πετύχει το σκοπό του.

Μάλιστα, ο τόνος της φωνής δεν είναι ουδέτερος, αφού αποκαλύπτει κάθε φορά τα συναισθήματα του πομπού για τη συζήτηση που διατηρεί με το δέκτη. Συνήθως αυτός λειτουργεί συνδυαστικά με τις εκφράσεις του προσώπου, γι' αυτό κι οι πληροφορίες για τη συναισθηματική κατάσταση του άλλου λαμβάνονται τόσο από τις εκφράσεις του προσώπου όσο και από τον τόνο της φωνής.

Αρκετές φορές ο τελευταίος μπορεί και να επηρεάσει την έκβαση μιας συνομιλίας. Για παράδειγμα, ένας αγριεμένος τόνος φωνής θα πυροδοτήσει ενδεχομένως έναν τσακωμό ή αντίθετα ένας ήπιος τόνος φωνής θα οδηγήσει στην αποφυγή ενός διαπληκτισμού. Επιπλέον, από τον τόνο της φωνής φαίνεται το κατά πόσον έχει ο συνομιλητής υπομονή στα λεγόμενα μας ή έχει θυμώσει με αυτά που ακούει.

Στις προτάσεις που συντάσσουμε τονίζουμε περισσότερο τη σημαντικότερη λέξη ή εκείνες που επιθυμούμε να συγκρατήσει ο δέκτης, βοηθώντας τον έτσι στην κατανόηση των λεγομένων μας. Όταν επικοινωνούμε κάτι είτε ανούσιο είτε ανεπιθύμητο και δυσάρεστο προς εμάς και τον ακροατή, κατεβάζουμε τον τόνο της φωνής. Αυτή η διαδικασία τελείται ηθελημένα ή και ακούσια. Αξίζει, ταυτόχρονα, να σημειωθεί πως ο τόνος της φωνής σχετίζεται με τη ψυχική κατάσταση του πομπού, αλλά και με τα συναισθήματα που προσδοκεί να μεταδώσει στο δέκτη. Χαμηλοί τόνοι φωνής συνδέονται ίσως με μια μελαγχολία, τη στιγμή που πιο βροντεροί με χαρά (Μαστέλλου, 2010· Niebuhr, Voße & Brem, 2016).

Η αλήθεια ή το ψεύδος στα λεγόμενα αναδεικνύεται κάποιες φορές και από τον τόνο της φωνής, μιας και χαμηλός ή τρεμουλιαστός τόνος φωνής παραπέμπει στο ψεύδος, ενώ καθαρός ή διαυγής τόνος στην αλήθεια (Zuckerman, DeFrank, Hall, Larrance, & Rosenthal, 1979).

1.3.2.1.5 ΟΣΦΡΗΣΗ

Η όσφρηση είναι η αίσθηση που προσφέρει τις λιγότερες μη λεκτικές πληροφορίες, λειτουργώντας συμπληρωματικά με τα υπόλοιπα μη λεκτικά μέσα. Γίνεται αντιληπτή από το αισθητήριο όργανο της μύτης, η οποία προστατεύει τον οργανισμό από δηλητηριώδεις οσμές. Είναι λιγότερο ανεπτυγμένη στους ανθρώπους, αν και η σημαντικότητά της για τον άνθρωπο ξεκίνησε ήδη από τα αρχαία χρόνια, όπου έπρεπε να μυρίσει την τροφή του προκειμένου να τη βρει. Αυτή έχει μεγάλη επιρροή στη συναισθηματική κατάσταση του ατόμου, επιδρώντας στη συμπεριφορά του προς τους άλλους. Δεν είναι λίγες οι φορές όπου η όσφρηση έχει προκαταβάλλει τα άτομα θετικά ή αρνητικά για άτομα του περιβάλλοντός τους.

Πολύ συχνά συνδέουμε μια μυρωδιά με ένα συναίσθημα ή με ένα γεγονός, πράγμα που οφείλεται στη συνειρμική μάθηση. Οι οσμές σχετίζονται με ευτυχία ή στενόχωρα συμβάντα, ωθώντας το άτομο να επιδιώξει ή να αποφύγει μια αλληλεπίδραση, εξαιτίας αυτών. Έχουν τη δύναμη να επαναφέρουν στη μνήμη θύμισες του παρελθόντος, συνοδεύοντας το άτομο καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Τα άτομα συνηθίζουν να απομακρύνονται από ανθρώπους που μυρίζουν δυσάρεστα, καθώς η μυρωδιά σχετίζεται και με την υγιεινή φροντίδα και τον καθαρισμό του σώματος. Παράλληλα, η ευχάριστη οσμή σε έναν χώρο ενισχύει την επικοινωνία, αφού οι συνομιλητές προτιμούν να βρίσκονται πιο κοντά μεταξύ τους, έχοντας διάθεση για συζήτηση, απολαμβάνοντας και τις ευωδίες του περιβάλλοντος (Αραπατζίδου, 2014· Givens & White, 2021· Hold & Schleidt, 1977· Τερζάκη, 2011).

1.3.2.1.6 ΑΠΤΙΚΗ ΕΠΑΦΗ

Ένας ακόμη δείκτης μη λεκτικής επικοινωνίας που αξιοποιείται στην πρόσωπο με πρόσωπο επαφή είναι η σωματική επαφή. Το είδος της επαφής ή η έλλειψή της αποδεικνύει την ποιότητα της σχέσης ανάμεσα στους συνομιλητές. Διάφοροι παράγοντες επηρεάζουν τον τρόπο που αυτή θα εκδηλωθεί, μεταξύ άλλων η ηλικία, το φύλο, ο πολιτισμός, η θρησκεία, η οικειότητα των συνομιλητών, αλλά και το πλαίσιο στο οποίο λαμβάνει χώρα η επικοινωνία. Η συναισθηματική της αξία είναι αδιαμφισβήτητη, αφού έχει τη δύναμη να καθορίσει ουσιαστικά τη ψυχοσύνθεση του ατόμου (Βερούχη, 2020). Η ένταση στο άγγιγμα συμπληρώνει την απτική επαφή, μιας και το ίδιο μεταφέρει εξίσου πολύ σημαντικά μη λεκτικά μηνύματα. Η άσκηση ιδιαίτερης πίεσης είναι συνυφασμένη με την επιβολή της εξουσίας στο άλλο πρόσωπο (Smith, Vogel, Madon & Edwards, 2011· Οικονόμου, 2017).

Οι Nguyen, Heslin και Nguyen (1975), εντοπίζουν τέσσερα διακριτά είδη αγγίγματος, τα οποία μπορούν να ενταχθούν σε πέντε διαφορετικά πλαίσια. Το ελαφρύ και το δυνατό χτύπημα, το σφίξιμο και το χάδι συναντώνται σε ατμόσφαιρα είτε δυσάρεστη είτε ευχάριστη, είτε σε περιβάλλοντα φιλικά, ερωτικά και οικογενειακά.

Η αφή μπορεί να μεταφέρει συναισθήματα, όπως η αγάπη, η τρυφερότητα, ο θυμός, η ενσυναίσθηση, η αγάπη, ο φόβος, η κατανόηση, ενώ ταυτόχρονα από το άγγιγμα μπορούμε να αντιληφθούμε αν είμαστε άτομα συμπαθή προς τους άλλους ή όχι. Όσο το άτομο μεγαλώνει ηλικιακά, τόσο μειώνεται η απτική επαφή που αναπτύσσει με τους άλλους (Hertenstein, Keltner, App, Bulleit & Jaskolka, 2006· Τερζοπούλου, 2013· Χατζηγεωργίου, 2018). Σ' εκείνην, εκτός από τα χέρια, είναι δυνατόν να συμμετέχει και μεγαλύτερο μέρος του δέρματος, κύριος υποδοχέας της απτικής επαφής (Τερζάκη, 2011). Στην έρευνα των Sorensen και Beatty (1988), διαπιστώθηκε πως εκείνοι που αποφεύγουν τη σωματική επαφή σε σχέση με εκείνους που την επιζητούν αντιλαμβάνονται λιγότερο τα αγγίγματα, καθώς δεν τους προσδίδουν ιδιαίτερη σημασία.

1.4 ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΣΗΜΑΝΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ

Όπως στη λεκτική, έτσι και στη μη λεκτική επικοινωνία, το κάθε άτομο επιλέγει να εκφράζεται με τέτοιο τρόπο που ταιριάζει στην προσωπικότητα του. Τα μέσα μεταβίβασης των μη λεκτικών μηνυμάτων εξαρτάται από ορισμένους παράγοντες, σαν αυτούς του φύλου, της κουλτούρας και της ηλικίας, οι οποίοι και θα συζητηθούν στην πορεία.

1.4.1 ΦΥΛΟ

Ένας από τους πιο συχνούς παράγοντες που επηρεάζουν, τόσο την επεξεργασία, όσο και τη διάδοση του μη λεκτικού μηνύματος είναι το γένος. Ερευνητικά δεδομένα αναφέρουν πως οι γυναίκες είναι πιο εκφραστικές μη λεκτικά, σε σχέση με τον ανδρικό πληθυσμό, ιδιότητα εμφανιζόμενη ήδη από την παιδική ηλικία. Τείνουν να αντιλαμβάνονται και να θυμούνται περισσότερες μη λεκτικές πληροφορίες, ιδίως της περιοχής του προσώπου, οι οποίες συνδέονται με τα συναισθήματα. Βέβαια, οι άνδρες φαίνεται να διαθέτουν μια παραπάνω ευαισθησία στην κατανόηση της οργής στις εκφράσεις του προσώπου απ' ότι οι γυναίκες, καθώς και στην αντίληψη της αλήθειας και του ψεύδους. Αντίθετα, τα κορίτσια στηρίζονται περισσότερο στα λεκτικά παρά στα μη λεκτικά μηνύματα για τον εντοπισμό της ύπαρξης ή της απουσίας της αλήθειας στα λεγόμενα (Knapp, Hall & Horgan, 2014).

Αναφορικά με το χαμόγελο, ο τρόπος που χαμογελούν οι γυναίκες είναι περισσότερο εκφραστικός από αυτόν των ανδρών, αφού το χαμόγελό τους είναι πιο πλατύ. Συνηθίζουν να χαμογελούν περισσότερο όταν βρίσκονται μπροστά σε κόσμο, όταν γνωρίζουν πως παρατηρούνται και σχολιάζονται από τον περίγυρο, όταν συναναστρέφονται με ένα καινούργιο πρόσωπο, όταν μιλούν για τον εαυτό τους ή όταν βιώνουν αμηχανία. Βέβαια, κι η ηλικία των ανθρώπων, ανεξαρτήτως φύλου,

μπορεί να επηρεάσει τη συχνότητα εμφάνισης του χαμόγελου (LaFrance & Vial, 2016).

Το άγγιγμα ενός άνδρα με έναν άλλον άνδρα, μιας γυναίκας με μια γυναίκα κι ενός άνδρα με μια γυναίκα ποικίλει ανάλογα με τη σχέση που διαθέτουν οι συνομιλητές μεταξύ τους. Οι άνδρες επιδιώκουν περισσότερη σωματική επαφή με τις γυναίκες απ' ό,τι οι γυναίκες στους άνδρες. Αρκετές φορές το άγγιγμα ενός άνδρα σε έναν άλλον άνδρα θεωρείται ανεπιθύμητο κι αντιδρούν έντονα σ' αυτό. Αντίθετα, κάτι τέτοιο φαίνεται να μην ισχύει και στην περίπτωση των γυναικών, μιας και η σωματική επαφή στέφεται από επιτυχία και μεταβιβάζονται ορθά τα μη λεκτικά μηνύματα, χωρίς να δημιουργούνται παρεξηγήσεις. Αν και οι άνδρες αποφεύγουν την επαφή με το ίδιο φύλο, για τις γυναίκες η επαφή με το αντίθετο φύλο ενδέχεται να προκαλέσει αισθήματα δυσφορίας. Σε κλειστούς χώρους διαπιστώνεται μεγαλύτερη ανάγκη για άγγιγμα από τις γυναίκες στους άνδρες.

Αξίζει να επισημανθεί πως η απόσταση που διατηρείται ανάμεσα στους συνομιλητές είναι συχνά μεγαλύτερη όταν εμπλέκεται ένας άνδρας με έναν ακόμη άνδρα. Όταν, όμως, εμπλέκεται μια γυναίκα με έναν άνδρα, τότε ο δεύτερος επιλέγει να βρεθεί πιο κοντά της. Σε περιπτώσεις συναναστροφής γυναίκας με γυναίκα ή άνδρα με άνδρα παρατηρείται περισσότερος συγχρονισμός κινήσεων και καθρεπτισμός τους απ' ό,τι στις αλληλεπιδράσεις γυναίκας με άνδρα. Οι γυναίκες σε μια συζήτηση δείχνουν με το κούνημα του κεφαλιού και το βλέμμα ότι παρακολουθούν τη συνομιλία και σκέφτονται τα λεγόμενα του πομπού, ενώ παράλληλα χρησιμοποιούν περισσότερες σε αριθμό χειρονομίες όταν οι ίδιες μιλούν κι επεξηγούν το αντικείμενο συζήτησης, εν αντιθέσει με τους άνδρες. Με τη στάση του σώματος των ανδρών εκδηλώνεται μια πιο χαλαρή διάθεση, τη στιγμή που οι γυναίκες υιοθετούν μια πιο αμυντική στάση με το σταύρωμα των χεριών και των ποδιών.

Στην πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία, οι γυναίκες συχνότερα θα ανταλλάξουν περισσότερα βλέμματα με το συνομιλητή τους, σε σχέση με τους άνδρες. Παράλληλα, ο γυναικείος πληθυσμός ακολουθεί το βλεμματικό μοτίβο του κοιτάγματος όσο είναι ακροατής, αποφεύγοντας τη βλεμματική επαφή ενόσω ομιλεί, κάτι που φαίνεται να μην ισχύει στους άνδρες με ηγετική θέση, αφού συμπεριφέρονται με το αντίθετο μοτίβο. Φαίνεται πως οι γυναίκες παρατηρούν περισσότερο τους άλλους και το χώρο που τους περιβάλλει, μιας και παρατηρούνται κι εκείνες περισσότερο απ' ό,τι οι άνδρες.

Το ηχώχρωμα της φωνής των ανδρών είναι βαρύτερο, συγκριτικά με των γυναικών, πράγμα που εν μέρει οφείλεται και στην ανατομία του σώματος των πρώτων. Ταυτόχρονα, μιλούν πιο βροντερά κι ακόμη κι οι παύσεις τους είναι εξίσου έντονες. Είναι χαρακτηριστικό τους ότι διακόπτουν περισσότερο το συνομιλητή για να εκφραστούν, τη στιγμή που οι γυναίκες αναμένουν από τον ομιλητή να ολοκληρώσει τα λεγόμενα του, πριν οι ίδιες προβούν σε διάλογο (Fisher, 2000· Hall & Gunnery, 2016· LaFrance & Vial, 2016· Τερζοπούλου, 2013).

1.4.2 ΗΛΙΚΙΑ

Η πρώτη επικοινωνία του ατόμου, όταν ακόμη είναι βρέφος, αφορά τη μη λεκτική οδό. Καθώς μεγαλώνει το άτομο, ωριμάζει, κατανοώντας τη βαρύτητα της μη λεκτικής επικοινωνίας και χρησιμοποιώντας την πιο επιτυχημένα. Η ηλικία των 6 με 10 είναι κρίσιμη, μιας και το παιδί μαθαίνει να αντιλαμβάνεται τα μη λεκτικά συναισθήματα των άλλων και να εκφράζεται και το ίδιο μ' αυτόν τον τρόπο. Οδεύοντας προς την ενηλικίωση, η παραπάνω διαδικασία τελειοποιείται και μαζί με αυτήν ολοκληρώνονται και πιο σύνθετοι μη λεκτικοί μηχανισμοί, όπως αυτός της ανίχνευσης και της έκφρασης του ψεύδους (Remland, 2016· Ruesch & Kees, 1969).

Πριν την μετάβαση στην ενηλικίωση, υφίσταται το στάδιο της προεφηβείας και της ήβης, όπου το νεαρό άτομο επιδεικνύει περισσότερες επιθετικές συμπεριφορές στους γονείς του που συνοδεύονται από πιο έντονα μη λεκτικά ξεσπάσματα, συμβάντα που πιθανολογείται ότι οφείλονται σε αισθήματα ντροπής. Η σωματική διάπλαση του νέου επηρεάζει καθοριστικά την εκδήλωση ή όχι μιας μη λεκτικής συμπεριφοράς. Ένα ήσυχο παιδί με μικρή μυϊκή μάζα είναι περισσότερο αδύναμο και γι' αυτό επιθυμεί την προστασία από τους γονείς και στην εφηβεία. Αντίθετα, ένα ανεπτυγμένο σωματικά παιδί θα αποκτήσει ενδεχομένως μια παραπάνω τάση ανεξαρτησίας και γι' αυτό δεν αποζητά συχνά μη λεκτικές εκδηλώσεις αγάπης από τους γονείς του. Η μη λεκτική συμπεριφορά που επιλέγει να αξιοποιήσει ο κάθε γονέας υιοθετείται από το παιδί και συναντάται και στο δικό του τρόπο έκφρασης. Ειδικότερα, τα κορίτσια ακολουθούν το μη λεκτικό πρότυπο της μητέρας, ενώ τα αγόρια εκείνο του πατέρα (κινήσεις χεριών, στάση σώματος, εκφράσεις προσώπου) (Kahlbaugh & Haviland, 1994).

Με το πέρασμα των χρόνων, το άτομο, καθώς αποκτά μεγαλύτερη πείρα στη ζωή, είναι σε θέση να αποκωδικοποιεί καλύτερα κι ευκολότερα τα μη λεκτικά μηνύματα. Βέβαια, σε ύστερη ηλικία το άτομο δυσκολεύεται να τα αντιληφθεί και πιθανότατα τα αγνοεί (Graham, Unruh & Jennings, 1991· Lieberman, Rigo & Campaign, 1988).

1.4.3 ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

Ο πολιτισμός ασκεί σημαντική επίδραση σε πολλές πτυχές της καθημερινής ζωής, μία εκ των οποίων είναι κι εκείνη της μη λεκτικής επικοινωνίας (Blahova, 2015).

Σχετικά με τη σωματική επαφή, οι Βρετανοί κι οι Ιάπωνες αποφεύγουν τη χρήση της αφής στην επικοινωνία με τους άλλους, τη στιγμή που σε Αφρικανικές χώρες και στα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα προτιμάται η συχνή αξιοποίησή της. Για τους πρώτους, τους Βρετανούς, η πιο συχνή σωματική επαφή σε εξωτερικούς χώρους περιλαμβάνει τον χαιρετισμό. Σε όλα τα κράτη είναι επιθυμητή η σωματική επαφή εντός των μελών μιας οικογένειας, ως εκδήλωση αγάπης. Στους πιο εκδηλωτικούς, μη λεκτικά, λαούς εντάσσονται οι Έλληνες κι οι Τούρκοι, οι Άραβες, οι Λατινοαμερικάνοι κι οι Αφρικανοί. Μεσογειακοί πληθυσμοί, αραβικοί και

λατινοαμερικανικοί διατηρούν μικρότερες αποστάσεις από το συνομιλητή τους, συγκριτικά με τους βορειοαμερικανικούς, βορειοευρωπαϊκούς κι ασιατικούς, αν και τα τελευταία χρόνια φαίνεται να μην ισχύει απόλυτα (Burgoon, Guerrero & Floyd, 2016· Τερζάκη, 2011· Τερζοπούλου, 2013).

Το πρόσωπο κι οι εκφράσεις που αυτό λαμβάνει είναι ομολογουμένως επίκεντρο του ενδιαφέροντος σε ευρεία κλίμακα. Οι Βορειοευρωπαίοι δηλώνουν τη συμφωνία τους με το κούνημα του κεφαλιού πάνω-κάτω και τη διαφωνία τους, πάλι με το κούνημα της κεφαλής, αλλά αυτήν τη φορά δεξιά-αριστερά. Οι Έλληνες σηκώνουν προς τα πάνω το κεφάλι ως ένδειξη συμφωνίας και προς τα κάτω ως σήμα άρνησης, στοιχείο που διατηρούν κι οι Ιταλοί. Το χαμόγελο στην Ιαπωνία θεωρείται κοινωνική υποχρέωση που πραγματώνει το άτομο ώστε να μη στεναχωρήσει τους φίλους του.

Η σημασία των κινήσεων των χεριών ανά χώρα και κουλτούρα παρουσιάζουν εξίσου σπουδαίες αποκλίσεις. Το λεγόμενο «σήμα της νίκης» που σχηματίζεται με το δείκτη, τον μέσο και το κλείσιμο των υπόλοιπων δαχτύλων, ενώ στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, αλλά και στις περισσότερες χώρες της υψηλίου συμβολίζει την επιτυχία, στην Αγγλία και στην Αυστραλία είναι δείγμα προσβολής. Ο αντίχειρας με κλίση προς τα επάνω και με όλα τα υπόλοιπα δάχτυλα κλειστά στη Γερμανία δείχνει τον αριθμό ένα, στην Ιαπωνία τον αριθμό πέντε και στην Αμερική την επιβράβευση (Kirch, 1979· Οικονόμου, 2017· Pitton, Warring, Frank & Hunter, 1993).

1.5 ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΟΠΤΙΚΗ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΚΑΙ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Οι ορισμοί για την οπτική αναπηρία υπόκεινται σε μία διάκριση δύο κατηγοριών, με τον πρώτο να αφορά την ακριβή μέτρηση της οπτικής οξύτητας ενός ατόμου, ενώ η δεύτερη με τις λειτουργικές έννοιες που μπορεί να τεθούν για τις ανάγκες μίας επιστημονικής έρευνας (Vashist, Senjam, Gupta, Gupta, Kumar, 2017). Από τα τυφλά άτομα, το 10% βλέπει μόνο σκοτάδι, τη στιγμή που το υπόλοιπο 90% αντιλαμβάνεται το φως, το σκοτάδι και κινήσεις αντικειμένων ή ανθρώπων (Σουλαχάκη, 2021).

Ανάλογα με το βαθμό απώλειας της όρασης, η ίδια χαρακτηρίζεται ως «τύφλωση» ή ως «μερική όραση». Στην «τύφλωση» συναντάται οπτική οξύτητα μικρότερη από το ποσοστό 3/60 στο μάτι με την καλύτερη όραση, ύστερα από ιατρική παρέμβαση. Αντίθετα, στη «μερική όραση» η οπτική οξύτητα είναι μικρότερη από 6/18, ωστόσο μπορεί να είναι ίση ή ακόμη και καλύτερη από το ποσοστό που αναγράφει για την τύφλωση (Thylefors, Negrel, Pararajasegaram, Dadzie, 1995). Για τα ελληνικά δεδομένα, σύμφωνα με την αντίστοιχη νομοθεσία, τυφλός θεωρείται εκείνος ο οποίος δεν είναι σε θέση να καταλάβει το φως ή η οπτική του οξύτητα δε ξεπερνά το 1/20. Ο μερικός βλέπων αντιμετωπίζει κάποια προβλήματα στην όραση, φυσικά όχι στο βαθμό της τύφλωσης, αφού η οπτική του οξύτητα κυμαίνεται στο 20/70 και 20/200. Το ποσό 20/200 είναι δυνατόν να ερμηνευτεί, αν αναλογιστεί κανείς πως ένα αντικείμενο που βρίσκεται στα 200 μέτρα

κι είναι ορατό για κάποιον με τυπική οπτική οξύτητα, για ένα άτομο με δυσκολίες στην όραση το αντικείμενο γίνεται αντιληπτό στα 20 μέτρα. Η ισχύς αυτών των ορισμών περιορίζεται στο νομοθετικό και νομικό πλαίσιο, μιας και δεν υπάρχει πρακτικό αντίκρισμα σε άλλους χώρους, όπως της εκπαίδευσης (Κόζα, 2022· Λιαμπά, 2018).

Προς την ίδια κατεύθυνση, οι νομικά τυφλοί είναι ικανοί, με την κατάλληλη βοήθεια και τον απαραίτητο εξοπλισμό, να διαβάζουν κείμενα βλεπόντων, έπειτα από μεγέθυνση (Κόζα, 2022). Μιλώντας με αριθμητικά στοιχεία, η οπτική οξύτητα των νομικά τυφλών ατόμων είναι μεγαλύτερη ή ίση από το 20/200 ή 6/60 (VanNewkirk, Weih, McCarty, Taylor, 2001). Η νομική τυφλότητα δεν προσδιορίζει εκπαιδευτικά το άτομο, αλλά δίνει λύσεις σε νομικά και νομοθετικά ζητήματα για τα άτομα που τη φέρουν (Παπακυρίτση, 2016).

Στην ανθρώπινη επικοινωνία, όπως αναλύθηκε, συναντώνται τόσο η λεκτική όσο και η μη λεκτική επικοινωνία. Ακόμη και η πιο ανεπαίσθητη κίνηση των χεριών ή ένα βλέμμα μπορεί να προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για την έκβαση της αλληλεπίδρασης. Ωστόσο, τα άτομα με οπτική αναπηρία δυσκολεύονται στην αποκωδικοποίηση των μη λεκτικών σημάτων εξαιτίας των προβλημάτων όρασης.

Τα περισσότερα τυφλά άτομα αναγνωρίζουν τις αλλαγές στον τόνο της φωνής του συνομιλητή τους, καθώς και τις εκφράσεις του προσώπου που λαμβάνει ο ομιλητής όταν γελάει ή κλαίει. Από τον τρόπο ομιλίας και το ηχόχρωμα της φωνής είναι σε θέση να αντιληφθούν τα συναισθήματα του. Για παράδειγμα, εάν η φωνή του άλλου είναι απαλή κι ευγενική, τότε τους μεταβιβάζεται η ευχάριστη και θετική διάθεση του για το πρόσωπό τους. Αντίθετα, όταν ο ομιλητής είναι αγενής και μιλάει δυνατά, τότε υποθέτουν πως ο άλλος είναι θυμωμένος. Δεν είναι εύκολο για τα τυφλά άτομα να καταλάβουν τις εκφράσεις του προσώπου του άλλου, γι' αυτό και αξιοποιούν τις μη λεκτικές ακουστικές πληροφορίες, ώστε να τις φανταστούν. Η διαδικασία αυτή ενδεχομένως δυσχεραίνεται, όταν η επικοινωνία παρεμποδίζεται από εξωτερικούς θορύβους.

Για τα άτομα με προβλήματα όρασης, μια οξυμένη μορφή μη λεκτικής επικοινωνίας είναι κι η αφή που συχνά αντικαθιστά την έλλειψη όρασης. Μέσα από το άγγιγμα του συνομιλητή, εισπράττουν το θετικό ή αρνητικό συναίσθημα του για τους ίδιους.

Μερικά άτομα με μερική απώλεια όρασης μπορούν να αισθανθούν τις εναλλαγές του άλλου προσώπου στις εκφράσεις του, κατά τη διάρκεια μιας συζήτησης, καθώς και τις χειρονομίες του. Επιπλέον, ορισμένοι δύνανται να δουν τις κινήσεις των χεριών που έχουν μεγάλη έκταση, αλλά και το σημείο που στέκεται ο συνομιλητής τους. Από τη φωνή του συνομιλητή, δηλαδή αν ακούγεται από ένα πιο ψηλό ή ένα χαμηλότερο σημείο, το τυφλό άτομο κατανοεί το ύψος του κι αν εκείνος στέκεται όρθιος ή βρίσκεται καθισμένος.

Η αλληλεπίδραση και η κοινωνική συναναστροφή με τους άλλους δεν είναι πάντοτε μια ευχάριστη πράξη, λόγω της απομόνωσης των ατόμων με οπτική αναπηρία από τη συζήτηση. Σε μία συνομιλία που εμπλέκονται οπτικά μη λεκτικά μηνύματα, βασικά για την έκβαση της, το άτομο με προβλήματα όρασης, που δεν έχει εξοικειωθεί με αυτά, αδυνατεί να ακολουθήσει τη ροή της συζήτησης και να

συμμετάσχει ενεργητικά σ' αυτήν. Όταν η πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία περιλαμβάνει αρκετά νέα άτομα, ο τυφλός δε μπορεί να γνωρίζει απόλυτα ποιος από όλους διαθέτει το λόγο, εφόσον δε του εξηγηθεί.

Τα άτομα με προβλήματα όρασης δυσκολεύονται κάποιες φορές στην αντίληψη των συναισθημάτων των άλλων, όταν αυτά δεν εκφραστούν λεκτικά. Επίσης, δημιουργείται σύγχυση, όταν έχουν καιρό να συναντήσουν ένα γνώριμο πρόσωπο που δε συμπεριφέρεται πλέον με τον ίδιο μη λεκτικά τρόπο. Η εντύπωση που τους έχει σχηματιστεί για το βλέμμα προέρχεται από τις αφηγήσεις των άλλων και από τη λογοτεχνία. Παρόλα αυτά, γνωρίζουν το σχήμα των ματιών τους, αφού μπορούν να τα ακουμπήσουν, όπως κι εκείνα των άλλων (Qiu, Hu & Rauterberg, 2015· Φακιωλάκη, 2017).

Στην καθημερινή ζωή, οι μη βλέποντες αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην αντίληψη του χώρου, των χρωμάτων, των προσώπων και των αντικειμένων (Μαγκανιάρη, 2021). Τα προβλήματα όρασης των τυφλών αντισταθμίζονται με την ενισχυμένη ακοή που διαθέτουν. Τούτο είναι αποτέλεσμα της ευπλαστότητας του εγκεφάλου τους. Ανάλογα με την ηλικία και τον τρόπο που έχουν προκληθεί τα προβλήματα όρασης, η δομή του εγκεφάλου διαφοροποιείται ως προς την ακουστική αντίληπτικότητα. Το ηχώχρωμα της φωνής τους βοηθάει στην αναγνώριση των ομιλούμενων προσώπων, κάτι που απαιτεί και περαιτέρω εξάσκηση και από τους ίδιους.

Απόδειξη της σημαντικότητας του ήχου αποτελούν τα καιρικά φαινόμενα. Όταν μια ημέρα είναι ηλιόλουστη και χωρίς άνεμο δεν είναι εύκολα αναγνωρίσιμη από ένα άτομο με οπτική αναπηρία συγκριτικά με μια ημέρα με κεραυνούς και καταιγίδα. Κατά ανάλογο τρόπο, όταν βρίσκονται στο σπίτι τους επιθυμούν συνήθως να ακούν είτε ραδιόφωνο είτε κάποιον άλλον ήχο, όπως αυτόν του ψυγείου, ώστε να αισθάνονται ασφάλεια, αφού τα κύρια ερεθίσματα προέρχονται από την ακουστική οδό (Rychtáriková, 2015).

Έχει διαπιστωθεί πως οι εκφράσεις του προσώπου μεταξύ των βλέπόντων και των μη βλέπόντων αποκλίνουν στην περιοχή των ματιών και στη στάση και την κλίση της κεφαλής, αλλά όχι στις συσπάσεις των μυών στα ζυγωματικά και στο στόμα. Αυτό ενδεχομένως να οφείλεται στο γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της πληροφορίας στα άτομα με προβλήματα όρασης αντλείται από την ακοή και δεν παρατηρούνται οι διαστολές και οι συστολές της κόρης των ματιών, όπως συμβαίνει στους βλέποντες σε μια συζήτηση. Παρόλα αυτά, ο χρόνος απόκρισης ενός ατόμου με οπτική αναπηρία κι ενός βλέποντα είναι ο ίδιος σε μη λεκτικό επίπεδο κατά τη διάρκεια μιας συζήτησης. Τα τυφλά άτομα έχουν μεγαλύτερο έλεγχο στην περιοχή των ζυγωματικών, γι' αυτό και την χρησιμοποιούν συχνά στη μη λεκτική επικοινωνία τους. Παρά την έλλειψη όρασης, δεν περιορίζεται η ικανότητα τους να εκφράζουν με τις γκριμάτσες του προσώπου τα συναισθήματά τους και να γίνονται εξίσου κατανοητά με αυτά των βλέπόντων.

Σε έρευνα βρέθηκε ότι τα τυφλά παιδιά είναι και πιο εκφραστικά μη λεκτικά στην περιοχή του προσώπου, συγκριτικά με τα βλέποντα παιδιά. Από μικρή κιόλας ηλικία, τα μη βλέποντα παιδιά μαθαίνουν να αποκρύπτουν κάποια από τα αληθινά τους συναισθήματα με το χαμόγελο, ώστε να μην αποκλείουν οι ίδιοι από το

κοινωνικό σύνολο. Κορίτσια με και χωρίς τύφλωση χαμογελούν περισσότερο από αγόρια με και χωρίς τύφλωση, αντίστοιχα (Galati, Sini, Schmidt & Tinti, 2003· Matsumoto & Willingham, 2009).

Συχνά, οι βλέποντες, όταν επεξηγούν λεκτικά ένα αντικείμενο, κουνούν με τέτοιο τρόπο τα χέρια τους, ώστε να οργανώσουν τη σκέψη τους και να εκφραστούν πληρέστερα. Αντίθετα, τα τυφλά άτομα συνήθως τοποθετούν τα χέρια τους κοντά στα πόδια τους ή πάνω στα γόνατα όταν βρίσκονται σε καθιστή θέση, δίχως να τα εντάσσουν μέσα στην ομιλία τους. Είναι πιθανό, πως οι μη βλέποντες που δεν αξιοποιούν τα χέρια τους ή και το σώμα τους στην επικοινωνία να μην έχουν διδαχθεί τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να τα συμπεριλάβουν μέσα σε μια αλληλεπίδραση. Μια δραστηριότητα που μπορεί να τους βοηθήσει στην κατανόηση των μερών του σώματος είναι ο αθλητισμός. Σε μια συζήτηση, οι μη βλέποντες αρκετές φορές, όταν περιγράφουν σε μια αφήγηση κινήσεις του σώματος που έχουν εκτελέσει, τις πραγματοποιούν ταυτόχρονα, ώστε να γίνει πιο εύληπτος ο λόγος τους (Magnusson & Karlsson, 2016).

Χαρακτηριστική είναι η συμμετοχή της στάσης του σώματος και του κεφαλιού στα τυφλά άτομα για την εκδήλωση της συμφωνίας ή της διαφωνίας στα λεγόμενα του ομιλητή. Όταν συμφωνούν με το συνομιλητή, θα κινήσουν το κεφάλι τους προς τα κάτω, ενώ όταν διαφωνούν θα το στρέψουν δεξιά κι αριστερά ταυτόχρονα. Ακόμη, όταν επιδεικνύουν ενδιαφέρον για τη συζήτηση θα γείρουν προς τα εμπρός το σώμα τους για να ακούσουν τον άλλο, τη στιγμή που όταν αδιαφορούν για αυτήν θα τεντώσουν την πλάτη τους προς τα πίσω, ως δείγμα απομάκρυνσης (Stephanidis, 2014).

Ήδη από τη νηπιακή ηλικία, οι γονείς του τυφλού παιδιού αναμένουν κάποιες μη λεκτικές συμπεριφορές από αυτό, ώστε να νιώσουν ότι επικοινωνούν μαζί του. Η βλεμματική επαφή, η στάση του σώματος κι η ύπαρξη ή η απουσία του χαμόγελου αποτελούν σημαντικά στοιχεία στη σχέση γονέα και παιδιού. Οι κηδεμόνες ενός παιδιού με προβλήματα όρασης γνωρίζουν πως η επικοινωνία τους με το παιδί δε θα στηρίζεται στο βλέμμα, αλλά στις υπόλοιπες αισθήσεις, εξαιτίας της αναπηρίας του.

Για έναν γονέα με βλέπον παιδί, η έλλειψη βλεμματικής επαφής εισπράττεται ως αδιαφορία και απουσία ενδιαφέροντος προς το πρόσωπό τους, δημιουργώντας αρνητικά συναισθήματα. Παράλληλα, σε μια αγκαλιά, η άκαμπτη στάση σώματος και στα τυφλά, αλλά και στα βλέποντα νήπια θεωρείται αρνητική συμπεριφορά για τους γονείς. Το τυφλό νήπιο χαμογελάει στο άκουσμα της φωνής του γονέα, σημαντικό στοιχείο μη λεκτικής επικοινωνίας που αξίζει την προσοχή του κηδεμόνα. Επίσης, από το δεύτερο μήνα της γέννησης, το τυφλό βρέφος θα χρησιμοποιήσει τα χέρια του για να εκφραστεί, πιάνοντας και περιστρέφοντας διάφορα αντικείμενα ή επιδιώκοντας σωματική επαφή και με την ίδια τη μητέρα. Όταν υπάρχει θετική ανταπόκριση, τότε το βρέφος συνεχίζει την εξερεύνηση του στον κόσμο και την επικοινωνία με αυτόν τον τρόπο. Για τους παραπάνω λόγους, οι γονείς ενός τυφλού παιδιού οφείλουν να αναγνωρίζουν και να ανταποκρίνονται θετικά στα μη λεκτικά σήματα του παιδιού τους, ώστε να εξελιχθεί η μη λεκτική του επικοινωνία.

Κατά τη νηπιακή ηλικία, εξίσου, ο αποχωρισμός της μητέρας από το βρέφος είναι δυσκολότερος στα βλέποντα παιδιά απ' ότι στα τυφλά. Οι εκφράσεις του

προσώπου των βλεπόντων και των τυφλών παιδιών είναι κοινές για την εξωτερίκευση του συναισθήματος της χαρά και του θυμού, ωστόσο διαπιστώνεται σύγχυση σε αυτές του φόβου και της λύπης. Αρκετές εκφράσεις από μη βλέποντα παιδιά είναι πιο πηγαίες, συγκριτικά με εκείνες των βλεπόντων. Αυτό που φαίνεται να έχει βοηθήσει τα παιδιά με προβλήματα όρασης στο να έχουν πιο άρτιες εκφράσεις προσώπου που μοιάζουν με εκείνες των βλεπόντων είναι το άγγιγμα των χαρακτηριστικών του δικού τους ή οικείου τους προσώπου, ώστε να διαπιστώσουν τις αλλαγές που υφίστανται οι μύες. Όσοι τυφλοί δεν έχουν υλοποιήσει αυτήν τη διαδικασία στα παιδικά χρόνια ενδεχομένως να παρουσιάζουν αισθητές διαφοροποιήσεις στις εκφράσεις του προσώπου τους, σε σχέση με τους βλέποντες και τους τυφλούς που είχαν έρθει σε επαφή με εκείνες. Τούτο έχει ως αποτέλεσμα να μην εκφράζουν επιτυχημένα συναισθήματα, όπως αυτά της θλίψης και του φόβου, αλλά συναισθήματα σαν και της χαράς και του θυμού, τα οποία είναι πιο εύκολο να γίνουν αντιληπτά.

Τις κοινωνικές δεξιότητες τα βλέποντα παιδιά τις υιοθετούν από μικρή ηλικία με την παρατήρηση του περιβάλλοντος όπου ζουν. Ωστόσο, για τα μη βλέποντα παιδιά που δε μπορούν να τις αντιληφθούν με την όραση, είναι απαραίτητη η διδασκαλία τους. Τα παιδιά που έχουν διδαχθεί τις εκφράσεις του προσώπου μέσα από την αφή του δικού τους προσώπου ή και άλλων επιδεικνύουν πιο έντονη εκφραστικότητα.

Αξίζει να σημειωθεί πως αρκετές τυφλές μητέρες χρησιμοποιούν τακτικά τα φρύδια για την εξωτερίκευση των συναισθημάτων τους. Σε μια έρευνα θεωρήθηκε πως η συχνή τους κίνηση κατά τη διάρκεια της ομιλίας ήταν ανάλογη με τις χειρονομίες των βλεπόντων, όσο επεξηγούν ένα αντικείμενο (Καμπάνη, 2006· Μέτσιοι, 2008· Valente, Theurel & Gentaz, 2017).

Τέλος, στην προσωπική τους ζωή, τα άτομα με προβλήματα όρασης θα ζητήσουν από το συνομιλητή τους να τους περιγράψει λεκτικά το χώρο στον οποίο βρίσκονται, αλλά και διάφορα αντικείμενα. Για έναν βλέποντα, αυτό που αναφέρθηκε φαντάζει ιδιαίτερο και σε μια διαπροσωπική του επαφή με ένα τυφλό άτομο θα χρειαστεί κάποιο χρονικό διάστημα προκειμένου να το συνηθίσει και να ανταπεξέλθει σε αυτό. Τα τυφλά άτομα, εν αντιθέσει με τα βλέποντα, εκδηλώνουν λεκτικά το ερωτικό τους ενδιαφέρον, καθώς δε μπορούν να αντιληφθούν τα οπτικά ερεθίσματα (Fichten, Judd, Tagalakis, Amsel & Robillard, 1991). Τόσο στη συνδιαλλαγή με βλέποντα όσο και με τυφλά άτομα, ένας τυφλός αξιοποιεί τη μη λεκτική επικοινωνία μέσα από τις χειρονομίες και τα μάτια (Peleg, et al., 2009). Παρόλα αυτά, αρκετές φορές δυσκολεύονται να καταλάβουν πότε επιθυμεί να τους προσεγγίσει κάποιος, αξιοποιώντας μόνο το βλέμμα. Επιπλέον, δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν πότε γίνεται αφόρητη η συζήτηση για κάποιον, όταν ο τελευταίος χρησιμοποιεί μόνο το βλέμμα. Στην περίπτωση που ο ακροατής δείχνει την αρέσκεια του για τη συζήτηση από τις χειρονομίες και τη στάση του σώματός του, τότε ένα τυφλό άτομο που έχει διδαχθεί τη μη λεκτική επικοινωνία συνήθως μπορεί να τα ερμηνεύσει ανάλογα (Sak-Wernicka, 2014).

1.6 ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Ο γενικός σκοπός αυτής της πτυχιακής εργασίας είναι η μελέτη της μη λεκτικής επικοινωνίας στα άτομα με οπτική αναπηρία. Έτσι, αναδείχθηκαν κάποια ερευνητικά ερωτήματα που, όπως φαίνεται και στη Μεθοδολογία (βλ. Κεφάλαιο 2), αξιοποιήθηκαν ποιοτικές διαδικασίες ανάλυσης των δεδομένων για την επεξεργασία τους.

1^ο ερευνητικό ερώτημα: Ποια η γνώμη των ατόμων με οπτική αναπηρία για τη μη λεκτική επικοινωνία;

2^ο ερευνητικό ερώτημα: Ποιος είναι ο μη λεκτικός τρόπος έκφρασης των ατόμων με προβλήματα όρασης;

3^ο ερευνητικό ερώτημα: Πώς και κατά πόσο τα άτομα με αναπηρία όρασης αντιλαμβάνονται τα μη λεκτικά μέσα επικοινωνίας;

4^ο ερευνητικό ερώτημα: Ποιος είναι ο ρόλος των προβλημάτων όρασης στη μη λεκτική επικοινωνία;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

2.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο παρόν κεφάλαιο, θα παρουσιαστεί η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την ανάπτυξη της έρευνας. Ειδικότερα, θα εξεταστεί ο όρος της «επιστημονικής έρευνας» και θα αναφερθεί το είδος που επιλέχθηκε για τη διεξαγωγή αυτής της μελέτης. Θα ακολουθήσει η περιγραφή των συμμετεχόντων, του εργαλείου συλλογής των δεδομένων, καθώς κι ο τρόπος ανάλυσής τους.

2.2 ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Η έννοια της «επιστημονικής έρευνας» ταυτίζεται σε βάθος με εκείνες της ανάπτυξης και της εξέλιξης, μιας και μέσω της πρώτης βελτιστοποιείται ο τρόπος αντίληψης και κατανόησης του κόσμου γύρω μας, επηρεάζοντάς τον. Δύναται να αξιοποιηθεί για την επέκταση των ήδη υπαρχουσών γνώσεων, αλλά και για την επίλυση πρακτικών ζητημάτων σε διάφορα πλαίσια, όπως πχ στην εκπαίδευση ή στην πολιτική. Σε παλαιότερους χρόνους που η σημασία της έρευνας δεν ήταν ευρέως αποδεκτή, τα πορίσματα που ανέκυπταν δεν διέθεταν αξιοπιστία κι αντικειμενικότητα με βάση πειραματικές διαδικασίες. Επακόλουθα, δεν αρκούσαν μόνο οι δημιουργικές ιδέες των ερευνητών, αλλά έπρεπε αυτές να αποδειχθούν στην πράξη αν είναι άμεσα εφαρμόσιμες ή όχι, ώστε να γενικευθούν και να αξιοποιηθούν τα δεδομένα από διαφορετικά άτομα (Djellal, Francoz, Gallouj, Gallouj & Jacquin, 2003· Weiss, 2001).

Κάθε έρευνα είναι ξεχωριστή και διαφέρει από τις υπόλοιπες ως προς το είδος, τον ερευνητικό σκοπό, τα χαρακτηριστικά, τον αριθμό των εξεταζόμενων προσώπων (συμμετέχοντες) και το χρόνο εκπλήρωσής της. Άρα, υπάρχουν η περιγραφική ή ερμηνευτική, η πειραματική και η ιστορική, η ποσοτική κι η ποιοτική, η συγχρονική ή διαχρονική, η ατομική κι η ομαδική, η δειγματοληπτική και η δημοσκοπική ή ατομικής περίπτωσης έρευνα. Παρά την ποικιλία αυτή, φέρουν συγκεκριμένα κοινά σημεία, μιας κι ακολουθείται ένα καθορισμένο μοτίβο ενεργειών.

Στην παρούσα πτυχιακή εργασία, από τα προαναφερόμενα είδη επιλέχθηκε εκείνο της ποιοτικής έρευνας, αφού εξυπηρετούσε καλύτερα το σκοπό της έρευνας, που δεν ήταν άλλος από τη μελέτη της μη λεκτικής επικοινωνίας στα άτομα με προβλήματα όρασης. Ο μικρός αριθμός των συμμετεχόντων σε συνδυασμό με τις ερωτήσεις όπως συντάχθηκαν στον οδηγό (βλ. Παράρτημα) κατεύθυναν την ερευνήτρια στην πορεία της συνέντευξης. Έπειτα από την επιλογή του θέματος, διεξήχθη μια βιβλιογραφική ανασκόπηση προκειμένου να εξετασθούν οι βασικές πτυχές του κι οργανώθηκε η διαδικασία για τη σύλληψη των δεδομένων. Τούτα

αναλύθηκαν, ερμηνεύθηκαν και διαπιστώθηκε η συνάφεια τους ή όχι με τη βιβλιογραφία.

2.3 ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ

Στην έρευνα συμμετείχαν πέντε άτομα με αναπηρία όρασης. Μόνο ένας από αυτούς απέκτησε τα προβλήματα όρασης σε μεταγενέστερη ηλικία, μιας κι οι υπόλοιποι εκ γενετής τα διέθεται. Οι δύο από τους πέντε ερευνώμενους έχουν μερική απώλεια όρασης, τη στιγμή που οι άλλοι τρεις εμφανίζουν ολική απώλεια όρασης. Το φύλο των συμμετεχόντων υπήρξε μικτό, με το γυναικείο να υπερτερεί, αφού τέσσερις στους πέντε ερευνώμενους ήταν γυναίκες. Γι' αυτόν το λόγο, για να μη στιγματιστεί κανένας συμμετέχοντας, στην έρευνα όλοι θα αναφέρονται σε αρσενικό γένος.

Η δειγματοληψία υπήρξε σκόπιμη. Ο επιβλέπων καθηγητής της εργασίας γνώριζε κάποια άτομα με αναπηρία όρασης, τα οποία θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην έρευνα μου. Επομένως, το δείγμα ήταν κατάλληλο για την πραγμάτωση της έρευνας.

2.4 ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Το πιο διαδεδομένο εργαλείο συλλογής δεδομένων στην ποιοτική έρευνα είναι η συνέντευξη, η οποία μπορεί να λάβει πολλές μορφές. Σ' αυτές συγκαταλέγονται η δομημένη, η οποία είναι αυστηρώς καθορισμένη και παρέχεται με τον ίδιο τρόπο σε όλους τους συνεντευξιαζόμενους. Στον αντίποδα, στη μη δομημένη συνέντευξη απουσιάζουν οι προπαρασκευασμένες ερωτήσεις, μιας κι ακολουθείται ελεύθερη συζήτηση κι ουσιαστική επικοινωνία ανάμεσα στον ερευνητή και τον ερευνώμενο. Ανάμεσα στις δύο, υφίσταται η ημι-δομημένη συνέντευξη, στην οποία συναντώνται στοιχεία και από τη δομημένη και από τη μη δομημένη συνέντευξη. Εδώ, αποφασίστηκε να χρησιμοποιηθεί η ημι-δομημένη συνέντευξη, καθώς είναι πιο εύκολα προσαρμόσιμη (Ιωσηφίδης, 2017).

Στη διάθεση μου είχα ένα αρχικό σύνολο ερωτήσεων που ήθελα να θέσω σε όλους τους συνεντευξιαζόμενους, δικής μου δημιουργίας, στηριζόμενο ταυτόχρονα και στη βιβλιογραφική ανασκόπηση. Έτσι, μου δόθηκε η ευκαιρία να εξετάσω κι επιπρόσθετα ζητήματα που προηγουμένως δεν τα είχα σκεφθεί. Η μέθοδος της συνέντευξης θεωρώ πως θα επιφέρει καλύτερα αποτελέσματα στην έρευνα μου, εφόσον θα συλλεχθεί και θα αναλυθεί ποιοτικό υλικό για τις στάσεις, τις αντιλήψεις, τις αξίες και τις συμπεριφορές σε βάθος, προσεγγίζοντας το κοινωνικό ζήτημα της μη λεκτικής επικοινωνίας των τυφλών ατόμων. Παράλληλα, μου επιτράπηκε να αποκτήσω μια άμεση σχέση με τους συνεντευξιαζόμενους, να κατανοήσω ακόμη περισσότερο τόσο το ερευνητικό ερώτημα όσο και τη σημαντικότητα αυτού, διευρύνοντας και τους πνευματικούς μου ορίζοντες.

Εκτός από τη συνέντευξη, ένας ποιοτικός ερευνητής μπορεί να αξιοποιήσει την παρατήρηση και την ομαδική παρατήρηση, τις ομάδες εστίασης, την έρευνα δράσης ή αλλιώς την έρευνα συμμετοχικής δράσης.

Στην έρευνά μου, οι τέσσερις συνεντεύξεις υλοποιήθηκαν δια ζώσης (πρόσωπο με πρόσωπο συνέντευξη) κι η μία διεξήχθη τηλεφωνικώς (τηλεφωνική συνέντευξη). Αναπτύχθηκε ένας οδηγός συνέντευξης κι οι δεκαοχτώ ερωτήσεις του περιστρέφονται γύρω από τέσσερις πυλώνες, αυτούς της έκφρασης των μη λεκτικών σημάτων, της αντίληψης και κατανόησης των μη λεκτικών σημάτων, τα προβλήματα όρασης και τη μη λεκτική επικοινωνία και τέλος των αντιλήψεων κι απόψεων για τη μη λεκτική επικοινωνία. Οι δύο πρώτες ερωτήσεις ήταν εισαγωγικές κι οι υπόλοιπες ανοιχτές και γνώμης. Αποφθέχθηκαν να ενταχθούν στον οδηγό, αλλά και να τεθούν κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, καθοδηγητικές ερωτήσεις και ερωτήσεις προκατάληψης που θα σπίλωναν την αξιοπιστία της έρευνας. Υλοποιήθηκαν τέσσερις πιλοτικές συνεντεύξεις, ώστε να εξακριβωθεί η αποτελεσματικότητα του περιεχομένου των ερωτήσεων.

2.5 ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Μετά τη συλλογή δεδομένων με μαγνητοφώνηση, έπειτα από συμφωνία με τους συνεντευξιαζόμενους για την ανωνυμία των πληροφοριών, προέβηκα στην απομαγνητοφώνηση των λεγομένων τους και τη μετατροπή των αρχείων ήχου από το κινητό τηλέφωνο και τον ηλεκτρονικό υπολογιστή σε κειμενικά έγγραφα Word. Η ανάλυση των δεδομένων που πάρθηκαν από τις συνεντεύξεις υλοποιήθηκε με βάση τις παραδοχές του Dey (1993). Πρώτα, αναγνώστηκαν προσεκτικά τα κείμενα με τις απαντήσεις των ερωτηθέντων και στην πορεία αυτές κατηγοριοποιήθηκαν ανάλογα με το περιεχόμενό τους. Δημιουργήθηκαν μικρές κατηγορίες (υποκατηγορίες), οι οποίες έγιναν μέρος σε μεγαλύτερες εννοιολογικές κατηγορίες. Στηριζόμενη στις κατηγορίες και τις υποκατηγορίες τους, τα δεδομένα τελικά συγκρίθηκαν κι επεξηγήθηκαν. Αυτά είναι, άλλωστε, που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΠΑΡΑΘΕΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

3.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Βασιζόμενη στην βιβλιογραφική ανασκόπηση, προέκυψαν τέσσερις πυλώνες που ερευνούν την έννοια της «μη λεκτικής επικοινωνίας» σε άτομα με μερική ή ολική τύφλωση, όπως αυτοί διαφαίνονται και στον οδηγό συνέντευξης. Ο πρώτος και πιο εισαγωγικός αναφέρεται στις αντιλήψεις των συνεντευξιαζόμενων για τη μη λεκτική επικοινωνία. Ο δεύτερος άξονας περιστρέφεται γύρω από τον τρόπο έκφρασης των συνεντευξιαζόμενων σε μη λεκτικό επίπεδο. Ο τρίτος περιλαμβάνει την αντίληψη με την έννοια της κατανόησης των μη λεκτικών σημάτων από αυτούς, ενώ ο τελευταίος εξετάζει τη μη λεκτική επικοινωνία σε σχέση με τα προβλήματα όρασης τους. Τούτοι, θα παραταθούν στη συνέχεια, αφού προηγουμένως εμφανιστεί μία σύντομη εικόνα των αποτελεσμάτων ανά κατηγορία, υποκατηγορία και τα συσχετιζόμενα χαρακτηριστικά. Στο τέλος της ενότητας, θα περιγραφεί η συμπεριφορά των συμμετεχόντων κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων και θα συνοψιστούν τα πορίσματα της έρευνας.

3.2 ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΣΕ ΕΥΡΕΙΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ, ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ, ΥΠΟΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Οι απαντήσεις των συνεντευξιαζόμενων ταξινομήθηκαν σε ευρείες κατηγορίες, κατηγορίες, υποκατηγορίες και χαρακτηριστικά, ανάλογα με τη θεματική τους. Από την κατηγοριοποίηση προέκυψε ο Πίνακας 1.

Πίνακας 1: Συνοπτική παρουσίαση αποτελεσμάτων, χωρισμένων σε ευρείες κατηγορίες, κατηγορίες, υποκατηγορίες και χαρακτηριστικά.

ΕΥΡΕΙΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΥΠΟΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
Αντιλήψεις/ απόψεις για τη μη λεκτική επικοινωνία	Επικοινωνία	Λεκτική Επικοινωνία	
		Μη λεκτική επικοινωνία	✓ Αφή ✓ Όσφρηση ✓ Τόνος της φωνής ✓ Μη οικουμενικά ίδια ✓ Εξαρτώμενη από τον πολιτισμό
Έκφραση μη λεκτικών σημάτων	Έκφραση συναισθημάτων	Λύπη	✓ Εκφράσεις προσώπου ✓ Στάση σώματος
		Θυμό	✓ Εκφράσεις προσώπου

			<ul style="list-style-type: none"> ✓ Στάση σώματος ✓ Κινήσεις χεριών
		Χαρά	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Εκφράσεις προσώπου ✓ Στάση σώματος ✓ Κινήσεις χεριών ✓ Δυνατός τόνος φωνής
		Τρόπος έκφρασης	Εξαρτώμενος από το περιβάλλον
		Πειστικότητα μέσω μη λεκτικής επικοινωνίας	
Αντίληψη / κατανόηση μη λεκτικών σημάτων	Ευκολότερη αντίληψη σε χειρονομίες και γλώσσα του σώματος		
	Δυσκολότερη αντίληψη σε βλεμματική επαφή και εκφράσεις προσώπου		
	Συνεισφορά μη λεκτικής επικοινωνίας στην κατανόηση συμπεριφοράς άλλου	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Ικανοποιητική ✓ Μερική 	
	Διαφοροποιημένη κατανόηση μη λεκτικών σημάτων ανά φύλο		
Προβλήματα όρασης & μη λεκτική επικοινωνία	Δυσκολίες στη μη λεκτική επικοινωνία λόγω προβλημάτων όρασης	Προσοχή	
		Συνθήκες που απαιτούν την όραση	Αίσθημα αποκοπής από τον κοινωνικό περίγυρο
		Έλλειψη κατανόησης των προθέσεων του άλλου	
		Γκριμάτσες	
		Βλεμματική επαφή	
		Παρερμηνεία μη λεκτικών μηνυμάτων	
	Ο ρόλος της βλεμματικής επαφής στην επικοινωνία		

3.3 ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Εδώ, θα αναλυθούν οι ερωτήσεις 1, 2, 3, 4 (βλ. Παράρτημα). Εκείνες: *Ερώτηση 1. Τι περιλαμβάνει για εσάς η έννοια της «επικοινωνίας»; / Ερώτηση 2. Τι περιλαμβάνει για σας η έννοια της «μη λεκτικής επικοινωνίας»; (μόνο αν δεν γίνει νύξη στην 1 ερώτηση) / Ερώτηση 3. Η Hall στη θεωρία της αναφέρει την όσφρηση και τον τόνο της φωνής ως βασικά χαρακτηριστικά της μη λεκτικής επικοινωνίας. Ποια η γνώμη σας; / Ερώτηση 4. Θεωρείτε ότι η μη λεκτική επικοινωνία είναι η ίδια παντού; Η εξέτασή τους θα συμβεί σύμφωνα με τον Πίνακα 1. που προηγήθηκε, μέσω των κατηγοριών, των υποκατηγοριών και των αντίστοιχων χαρακτηριστικών τους.*

3.3.1 ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Στον θεματικό άξονα των αντιλήψεων των συνεντευξιαζόμενων για τη μη λεκτική επικοινωνία, στην ερώτηση που μελετούσε τις απόψεις τους για την επικοινωνία γενικότερα, οι τρεις από αυτούς τη διέκριναν σε λεκτική και μη λεκτική. Ειδικότερα, ο Σ1 έκανε λόγο:

«Τα πάντα (ερώτηση ερευνητή ‘‘Όπως;’’) Λεκτική επικοινωνία, μη λεκτική, γραπτή... [...]»

Στην παραπάνω κατηγοριοποίηση, στη λεκτική επικοινωνία έγινε αναφορά περισσότερο στην προφορική μορφή του λόγου, που έχει ως άμεσο στόχο την επικοινωνία των συνομιλητών. Στη μη λεκτική επικοινωνία τονίστηκε η σημαντικότητα της γλώσσας του σώματος, κυρίως με τη χρήση της αφής και του αγγίγματος. Παρόλο που στη μη λεκτική επικοινωνία η βλεμματική επαφή έχει εξέχουσα σημασία κι αυτό αναγνωρίστηκε από τους τυφλούς συνεντευξιαζόμενους, εντούτοις αυτή δε δύναται να αξιοποιηθεί.

Ο Σ2 για τη λεκτική επικοινωνία επισημαίνει πως:

«Η επικοινωνία μπορεί να είναι λεκτική επικοινωνία, δηλαδή μιλάω, ας πούμε, με κάποιον, επικοινωνούμε, ανταλλάσσουμε απόψεις [...]»

Ο Σ1 και ο Σ5, αντίστοιχα, για τη μη λεκτική επικοινωνία υποστηρίζουν ότι:

«[...]Η μη λεκτική είναι αυτό που λέμε, εντάξει εσείς το λέτε ως γλώσσα σώματος ας πούμε επειδή το προσεγγίζετε οπτικά, εμείς το προσεγγίζουμε λίγο πιο ηχητικά, δηλαδή οι ανάσες, οι κινήσεις, οι θόρυβοι ξέρεις που κάνουν τα χέρια, το σώμα όταν κινείται, όταν στέκεσαι, το γέλιο, ξέρω εγώ, όλα αυτά είναι μη λεκτικά. [...]».

«[...] Ίσως, όμως, μπορώ να αναφέρω ότι ένας άξονας της επικοινωνίας που κατά κάποιο τρόπο επίσης για εμένα υφίσταται είναι και το... με την αφή, μέσω της αφής [...]».

Οι συνεντευξιαζόμενοι 3 και 4 εστίασαν το ενδιαφέρον τους στην έννοια της «κατανόησης» που εμπλέκεται στην επικοινωνία. Η «κατανόηση», έτσι όπως ορίστηκε από αυτούς, δεν περιλαμβάνει μόνο την ορθή αποκωδικοποίηση του λεκτικού μηνύματος του πομπού από το δέκτη με προϋπόθεση την ενεργητική συμμετοχή και των δύο, αλλά και μια βαθύτερη αντίληψη της αιτίας της επικοινωνίας, του χώρου όπου συμβαίνει αυτή η επικοινωνία, καθώς και των γενικότερων συνθηκών που ενδέχεται να την επηρεάσουν.

Οι Σ3 και Σ4, αντίστοιχα:

«Περιλαμβάνει κατανόηση, όχι δικαιολόγηση απαραίτητα, αλλά κατανόηση του ‘τι λες’, του ‘γιατί το λες’ και του ‘ποιος είσαι να μου το λες’ [...]».

«Η έννοια της ‘επικοινωνίας’... Το ότι να μπορώ αυτό που λέω και να το ακούς εσύ να καταλαβαίνεις, εντάξει το 100% δύσκολο, αλλά ένα μεγάλο μέρος αυτό που θέλω να πω. Αυτό νομίζω, δηλαδή ο δέκτης κι ο πομπός... [...]».

Η ερώτηση 2 έχει ισχύ μόνο για τους συνεντευξιαζόμενους 3 και 4, καθώς στην προηγούμενη ερώτηση δεν αναφέρθηκαν στην έννοια της μη λεκτικής επικοινωνίας, η οποία αποτελεί και το κυρίαρχο θέμα. Εδώ, οι Σ3 και Σ4 συμφωνούν με τις παραπάνω απόψεις, παραθέτοντας τη σωματική επαφή, τη βλεμματική επικοινωνία, αλλά και τον τόνο της φωνής. Ο Σ4 μίλησε και για μη λεκτική επικοινωνία με κανέναν τρόπο, ούτε λεκτικά ούτε όμως και μη λεκτικά. Αξίζει να σημειωθεί πως ο Σ3, αν και έχει προβλήματα όρασης και θεωρεί μέρος της μη λεκτικής επικοινωνίας τη βλεμματική επαφή, τη χρησιμοποιεί με τους οικείους του κατά το μέγιστο δυνατόν. Ακολουθούν αποσπάσματα των συνεντεύξεων του Σ3 και Σ4 αντίστοιχα:

«Δεν έχω δημιουργήσει μόνη μου έναν ορισμό, δε το έχω σκεφτεί ιδιαίτερα, αλλά αυτό που ξέρω τι σημαίνει και το ενστερνίζομαι είναι, ας πούμε, σωματική επικοινωνία, να πιάσεις ένα χέρι, βλεμματική επικοινωνία, κι από τον τρόπο της φωνής, αλλά όχι όταν μιλάς, πχ εσύ μου λες κάτι τώρα που δεν μου αρέσει, εγώ θα ξεροκαταπιώ, ίσως θα βήξω, αν είμαι αγχωμένη πχ θα βήξω, αλλά δε θα πω κάτι. [...] Αλλά μ’ αρέσει παραδόξως, μ’ αρέσει να τη χρησιμοποιώ κι εγώ με τους οικείους μου που ξέρουν λίγο τις κινήσεις μου και ξέρω και τις δικές τους. [...]».

«Δύο πράγματα: το ένα είναι να επικοινωνεί ο άλλος με το σώμα του, χωρίς να μιλάει, με γκριμάτσες, με χειρονομίες, με όλο του τον κορμό και το δεύτερο κομμάτι που μου έρχεται στο μυαλό είναι να μη μιλάει καθόλου, ούτε σωματικά ούτε λεκτικά και να τα έχει όλα μέσα στο κεφάλι του, μόνο στις σκέψεις του [...]».

Σ’ αυτήν την ερώτηση, όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι δήλωσαν πως η όσφρηση τούς έχει βοηθήσει σε μεγάλο βαθμό να κατανοήσουν τη μη λεκτική επικοινωνία για διαφορετικούς λόγους. Η πλειοψηφία αυτών είπε ότι με την όσφρηση μπορούν να αντιληφθούν τις μυρωδιές που αναδύονται από το σώμα, καθώς και τα αρώματα του εμπορίου. Αυτά τους προδιαθέτουν ανάλογα θετικά ή αρνητικά, ενώ αρκετές φορές συμβάλλουν και στην αναγνώριση του προσώπου που τις φέρει. Ο Σ2 στη

συνέντευξη του υποστήριξε πως η αναγνώριση του προσώπου ανάλογα με το άρωμα δυσχεραίνεται, όταν ο άλλος προβεί σε αλλαγή του αρώματος εμπορίου που συνήθιζε, μέχρι πρότινος, να χρησιμοποιεί. Ταυτόχρονα, ο Σ5 ανέφερε πως η όσφρηση μπορεί να προσφέρει και την αίσθηση της ανεξαρτησίας, αφού βοηθά κάποιες φορές στον προσανατολισμό.

Ενδεικτικά, ο Σ5 και ο Σ2:

«[...] Ωστόσο, ναι, η όσφρηση πράγματι με έχει βοηθήσει πολύ, με βοηθάει στον προσανατολισμό κι αρκετές φορές μου προσφέρει μια αίσθηση ανεξαρτησίας. Καμιά φορά όταν χαθώ και ψάχνω για παράδειγμα ένα φούρνο, η όσφρηση θα με βοηθήσει να φθάσω στον προορισμό μου. [...]».

«[...] Βασικά, ίσως κάποιες φορές, αναγνωρίζοντας το άρωμα κάποιου μπορώ να καταλάβω ποιος είναι, ότι “Χμμ... Αυτό το άρωμα μου θυμίζει αυτόν, οπότε χμμ μάλλον κάπου εδώ κοντά θα είναι” [...]».

Σχετικά με τον τόνο της φωνής, οι τέσσερις στους πέντε συνεντευξιαζόμενους συμφώνησαν με την Hall, πως πράγματι, ο τόνος της φωνής απαρτίζει μέρος της μη λεκτικής επικοινωνίας.

Ο Σ3 είχε την άποψη ότι:

«Ο τόνος της φωνής ξεκάθαρα, δηλαδή είναι καθρέφτης εντελώς [...]».

Ανάλογα, κι ο Σ2 κινήθηκε στο ίδιο μήκος κύματος, αφού έκανε λόγο για κατανόηση των συναισθημάτων του πομπού μέσω του τόνου της φωνής.

«[...] Ο τόνος της φωνής σίγουρα, δηλαδή, εντάζει κάποιος που είναι θυμωμένος, ας πούμε, μπορεί να μιλήσει πιο... ή με πιο αυστηρό τόνο, όχι ίσως τόσο πιο δυνατά, αλλά ο τόνος να είναι πιο αυστηρός. Ή αν είναι χαρούμενος, πάλι, που αλλάζει ο τόνος, μπορεί να μιλάει πιο γρήγορα, με πιο λεπτή φωνή. Κάποιος που να ‘ναι στεναχωρημένος μπορεί να μιλάει πιο ωμά, πιο αργά κι απογοητευμένα, δε ξέρω».

Ωστόσο, αυτά ήρθαν σε αντιπαράθεση με τα λεγόμενα του Σ5, ο οποίος σχολίασε πως δε θεωρεί τον τόνο της φωνής μέρος της μη λεκτικής επικοινωνίας, αφού η μη λεκτική επικοινωνία, κατά τον ίδιον, δεν περιλαμβάνει καθόλου λόγο.

«Δε συμφωνώ απόλυτα με την Hall. Θεωρώ ότι ο τόνος της φωνής ίσως και να μην αποτελεί μέρος της μη λεκτικής επικοινωνίας, γιατί όπως και να το κάνουμε η μη λεκτική επικοινωνία είναι μη λεκτική, δε περιλαμβάνει το λόγο [...]».

Όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι παραδέχθηκαν πως η μη λεκτική επικοινωνία δεν είναι η ίδια οικουμενικά και πως οι διαφορές έχουν συνάρτηση και με το πολιτισμικό υπόβαθρο του εκάστοτε λαού, αναλύοντας και κάποια παραδείγματα που πιστοποιούν την ετερότητα της μη λεκτικής επικοινωνίας ανά τον κόσμο.

Οι Σ1, Σ3 και Σ4:

«Η ίδια παντού σ' όλον τον κόσμο... Μάλλον, από έρευνες που έχω διαβάσει, ναι. Πρέπει να είναι... Απλά διαφοροποιείται πολιτισμικά, έτσι, αλλά οπωσδήποτε παίζει τον ίδιο ρόλο [...]».

«Έχω ακούσει ότι σε κάποιες χώρες, ας πούμε, εκφράζονται πολύ πιο λίγο, πολύ πιο κλειστά, πολύ πιο δύσκολα (ερώτηση ερευνητή 'Σ' αυτό παίζει ρόλο κι η κουλτούρα;') Η κουλτούρα. [...]»

«Όχι, όχι, δεν είναι παντού το ίδιο. Ο δυτικός κόσμος με γενικά... διαφέρει. Σίγουρα κάπου στην Αφρική θα κάνουν κάτι άλλο. Σίγουρα κάτι στην Αμερική κάτι άλλο, στην Αυστραλία κάτι άλλο, γενικότερα, ναι [...]»

Τέλος, ένας από τους συνεντευξιαζόμενους έθιξε το γεγονός ότι, παρόλο που η μη λεκτική επικοινωνία μπορεί να διαφέρει στον κόσμο, παρά ταύτα η αξία της παραμένει το ίδιο σημαντική.

Ο Σ1 υπογράμμισε ότι:

«[...] Η αξία ας πούμε του μηνύματος πιστεύω ότι είναι η ίδια, αλλά πολιτισμικά διαφέρουμε [...]»

3.4 ΕΚΦΡΑΣΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΩΝ ΣΗΜΑΤΩΝ

Σε αυτόν τον άξονα, θα επισυναφθούν οι ερωτήσεις 5, 6, 7, 8 και 9 (βλ. Παράρτημα). Περιληπτικά οι ερωτήσεις: *Ερώτηση 5. Σε μη λεκτικό επίπεδο, πώς εκφράζετε τη λύπη, τη χαρά και το θυμό; / Ερώτηση 6. Συνηθίζετε να εκφράζεστε με διαχυτικό τρόπο, όπως αγκαλιές, φιλιά κλπ όταν είστε σε μια διαλογική συζήτηση με κάποιον συνομιλητή σας; / Ερώτηση 7. Συνηθίζετε ανάλογα με την περίπτωση ή με το πρόσωπο στο οποίο απευθύνεστε να διαφοροποιείτε την μη λεκτική επικοινωνία σας; / Ερώτηση 8. Πώς χαιρετάτε κάποιον φίλο σας που έχετε καιρό να δείτε; / Ερώτηση 9. Πιστεύετε ότι γίνεστε περισσότερο πειστικός στο λόγο σας ή ότι εκφράζεστε με μεγαλύτερη διαύγεια και μέσω των μη λεκτικών μηνυμάτων; Η ακόλουθη ανάλυση βασίζεται στην κατηγοριοποίηση του Πίνακα 1. αυτής της ενότητας.*

3.4.1 ΕΚΦΡΑΣΗ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Οι συνεντευξιαζόμενοι εκφράζουν τη λύπη τους κυρίως μέσω της στάσης του σώματός τους, αλλά και με τις εκφράσεις του προσώπου τους.

Ο Σ3 και ο Σ5 παρέθεσαν τα εξής:

«Θα κοιτάω το κενό και θα σκέφτομαι ή θα κατεβάσω το κεφάλι, θα σταυρώσω τα χέρια και θα τα σφίξω. Θα κλάψω κλασικά, σιγά όμως, μόνη μου, είμαι πάρα πολύ

ήπια, για να μην δώσω δικαιώματα. Το 'χω λίγο αυτό. Και θα μαζευτώ, αν θα μπορούσε να με καταπιεί η γη, θα το έκανα για να κρυφτώ».

«Πάλι κι αυτό θα φανεί με τις εκφράσεις του προσώπου. Τώρα τι κάνω ακριβώς... Κάποιες φορές ίσως ακουμπήσω το χέρι μου στο πρόσωπό μου, την παλάμη εννοώ στο πρόσωπο και κοιτάζω το κενό κατά κάποιον τρόπο. Φαντάζομαι ότι δε κοιτάζω απόλυτα το κενό, όπως εσείς οι βλέποντες, αλλά κάπως έτσι. Έχω και μια στάση ικεσίας, προσευχής κατά κάποιον τρόπο, ξέρεις με τα δυο χέρια ενωμένα. Αλλά αυτό κυρίως με τη λύπη, αυτό με το βλέμμα, ότι δεν εστιάζει ή καλύτερα εστιάζει αλλά κοιτά το κενό».

Για τη χαρά, οι ερωτηθέντες συνήθως θα είναι περισσότερο εκφραστικοί και χαμογελαστοί στο πρόσωπο. Παράλληλα, το συναίσθημα αυτό θα το εκδηλώσουν και από τη στάση του σώματός τους, τις κινήσεις των χεριών τους, καθώς και με το δυνατό τόνο φωνής.

Οι Σ1 και Σ2:

«Τη χαρά συνήθως θέλω να περπατήσω, να φέρω βόλτα, να φωνάζω και τέτοια πράγματα [...]».

« [...] Τη χαρά, ας πούμε, δεν ξέρω, τα χέρια λίγο, τρίβεις τα χέρια ή πιο έντονες... Το πρόσωπό μου χαμογελάει, όντως. Ίσως κουνάω και πιο έντονα τα χέρια κάποιες φορές. Καμιά φορά το κάνω όταν χαίρομαι γενικότερα. Ή μπορεί να χοροπηδήσω από τη χαρά μου καμιά φορά. [...]»

Οι συνεντευξιαζόμενοι είθισται να αποκαλύπτουν το θυμό μέσα από τη στάση του σώματός τους, τις κινήσεις των χεριών, αλλά και από τις εκφράσεις του προσώπου.

Ενδεικτικά, οι Σ1, Σ4 και Σ5:

«Το θυμό... Το μη λεκτικό κομμάτι είναι συνήθως βαράω τα τραπέζια, βαράω τις πόρτες ας πούμε... [...] Ξέρεις, μπορεί να θέλω ρε παιδί μου να κλωτσήσω καμιά καρέκλα ξέρω εγώ, μπορεί να θέλω ας πούμε να, άμα χρησιμοποιώ κάποιο εργαλείο, το χρησιμοποιώ άγρια, το κοπανάω. [...]».

«Ο θυμός... Καλά, θα κοκκινίσω σίγουρα, πάλι θα φανεί, θα φανεί σίγουρα, τύπου θα είναι τα μάτια... [...] Η επίσης στο θυμό, όπως και στο άγχος, έχω θέμα με τα χέρια μου, δηλαδή, ειδικά τα, πώς το λένε, τα νύχια τα ζύνω μεταξύ τους. Ναι, μπορεί να ζύνω και το παντελόني μου πχ στο θυμό».

«Όπως σου είπα, θεωρώ ότι όλα τα συναισθήματα φαίνονται από τις εκφράσεις του προσώπου. [...] Πέρα από τις γροθιές, ότι μπορεί να σφίζω τα χέρια μου σε μπουνιά όταν είμαι πολύ θυμωμένη για να βγάλω εκεί όλη την ένταση, κάπως σαν να γουρλώνω τα μάτια και να σουφρώνω τα χείλη. Κάπως ανοίγουν παραπάνω τα μάτια, στενεύουν, σμίγουν τα φρύδια και σουφρώνω τα χείλη. Αλλά κι αυτό με τις γροθιές που σου είπα είναι σχετικά συχνό».

Η απάντηση που δόθηκε στην ερώτηση 6. υπήρξε κοινή για τους συνεντευξιαζόμενους, με αυτούς να θέτουν ως πρωτεύοντα παράγοντα το περιβάλλον και το εάν απευθύνονται σε κάποιο οικείο πρόσωπο, όπου και θα είναι πιο διαχυτικοί, ή σε κάποιο άγνωστο, όπου θα είναι πιο συγκρατημένοι στις εκφράσεις τους.

Ο Σ1 και ο Σ3:

«Όχι πάντα, εξαρτάται. Τώρα αυτό είναι λίγο πολύ ιδιαίτερο, ειδικά τώρα τελευταία προσέχουμε πολύ περισσότερο [...] λόγω του ότι μπορεί να παρεξηγηθείς, δηλαδή δε θα κάνω, ας πούμε, μια αγκαλιά με μια συνάδελφο ρε παιδί μου, όσο και να θέλω, γιατί μπορεί να παρεξηγηθεί, να νομίζει ότι της την πέφτω [...]»

«Εξαρτάται τον κάποιον. Τώρα ειδικά λόγω Covid, όχι, δηλαδή το έχω μαζέψει, αλλά αν είναι δικός μου άνθρωπος και ειδικά αν έχει κι αυτός πρόβλημα όρασης, που σ' εμάς συνηθίζεται πάρα πολύ, ναι, αγγίγματα κι αγκαλιές είναι κάθε δευτερόλεπτο κι από μία συνέχεια. Και μου αρέσει και πολύ. [...]».

Ομόφωνα δηλώθηκε πως το περιβάλλον και το πρόσωπο επικοινωνίας διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην τροποποίηση της μη λεκτικής επικοινωνίας.

Οι Σ2 και Σ5 θεωρούν πως:

«[...] μη λεκτικά με φίλους ναι, πάλι πιο αυθόρμητα. Αγγίγματα, ας πούμε, ή αγκαλιές, ή πολύ πιο... Εντάξει, τώρα με αγνώστους ή σε κάτι πιο επίσημο αποφεύγω, δηλαδή θα είμαι πιο συγκρατημένη σίγουρα.»

«Βέβαια. Δε γίνεται στη δουλειά να πάρω πόσες αγκαλιές τον εργοδότη μου, για παράδειγμα. Αλλάζει η συμπεριφορά ανάλογα με το περιβάλλον και την κατάσταση.»

Οι ερωτηθέντες είναι διαχυτικοί ως προς τον τρόπο χαιρετισμού ενός φιλικού προσώπου τους. Αναφέρουν πως θα το αγκαλιάσουν και θα το φιλήσουν σταυρωτά. Ένας, επίσης, συνήθης χαιρετισμός είναι κι η χειραψία για έναν από τους συνεντευξιαζόμενους.

Ο Σ1 και ο Σ4 είπαν:

«Ε συνήθως δια χειραψίας [...]».

«[...]Αγκαλιά και σταυρωτά τους φιλάω. Είμαστε στην Ελλάδα, άλλωστε [...]».

Όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι έχουν τη γνώμη πως γίνονται πειστικοί στο λόγο τους και με τη χρήση της μη λεκτικής επικοινωνίας.

Ο Σ3 και ο Σ5:

«Ναι, αλλά για έναν μόνο λόγο: πιστεύω ότι ο λόγος, η γλώσσα είναι το πιο... Βασικά, είναι ή πρέπει να είναι το πιο ισχυρό εργαλείο. Απλώς εγώ σαν χαρακτήρας, λόγω πολλές φορές των ανασφαλειών μου, δε μπορώ να χρησιμοποιήσω τη γλώσσα όσο πειστικά, όσο δυναμικά θα ήθελα. Γι' αυτόν το λόγο, θα κάνω πολλές εκφράσεις,

πολλές κινήσεις και γενικά ναι, χρησιμοποιώ πολύ –παραδόξως για την πάθησή μου δηλαδή, για το τι μπορώ εγώ να αντιληφθώ από άλλους- τη μη λεκτική επικοινωνία. [...]».

«Θα σου πω. Μέχρι πριν κάποιο καιρό η αλήθεια είναι πως απέφευγα να χρησιμοποιώ εγώ τη μη λεκτική επικοινωνία. Νόμιζα ότι γίνομαι κατά κάποιο τρόπο ρεζίλι, ότι θα με σχολιάζουν αρνητικά οι γύρω, δεν είχα σ' αυτό το κομμάτι τόση αυτοπεποίθηση. Παλιότερα εκφραζόμουν, δε φοβόμουν, έκανα πολλές χειρονομίες, κουνούσα τα χέρια γιατί δεν έβρισκα την κατάλληλη λέξη για να εκφράσω αυτό που ήθελα κι έτσι τα χέρια συμπλήρωναν. [...] Εκφράζομαι με τον τρόπο μου, κάνω αυτό που θεωρώ ότι είναι πιο κοντά σ' αυτό των βλεπόντων [...]».

3.5 ΑΝΤΙΛΗΨΗ / ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΩΝ ΣΗΜΑΤΩΝ

Οι ερωτήσεις 10, 11, 12, 13 και 14 θα αποτελέσουν πυρήνα ενδιαφέροντος σε τούτο το σημείο (βλ. Παράρτημα). Ειδικότερα: *Ερώτηση 10. Ποιους από τους ακόλουθους άξονες της μη λεκτικής επικοινωνίας σας είναι πιο εύκολο να αντιληφθείτε: χειρονομίες, γλώσσα σώματος, εκφράσεις προσώπου ή βλεμματική επαφή; / Ερώτηση 11. Ποιους από τους ακόλουθους άξονες της μη λεκτικής επικοινωνίας σας είναι πιο δύσκολο να αντιληφθείτε: χειρονομίες, γλώσσα σώματος, εκφράσεις προσώπου ή βλεμματική επαφή; / Ερώτηση 12. Η μη λεκτική επικοινωνία σας έχει βοηθήσει να κατανοήσετε τη στάση του συνομιλητή απέναντί σας; / Ερώτηση 13. Έχει τύχει κάποιος να σας λέει κάτι αλλά η γλώσσα του σώματος του να σας λέει το αντίθετο; / Ερώτηση 14. Έχετε παρατηρήσει διαφορές στην έκφραση των μη λεκτικών μηνυμάτων ανάλογα με το φύλο; Η ταξινόμηση είναι κοινή με εκείνη που εμφανίστηκε στον Πίνακα 1.*

3.5.1 ΕΥΚΟΛΟΤΕΡΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΣΕ ΧΕΙΡΟΝΟΜΙΕΣ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

Κάποιοι από τους ερωτηθέντες αντιλαμβάνονται περισσότερο τις χειρονομίες, τη στιγμή που για άλλους είναι πιο προσιτή η κατανόηση της γλώσσας του σώματος.

Χαρακτηριστικά, οι Σ1, Σ2 και Σ5:

«Ε μάλλον οι χειρονομίες [...] Γιατί αυτά κάνουν θόρυβο. Άμα κάνεις κάποια χειρονομία, κάνεις και κάποια... [...]».

«Η γλώσσα του σώματος».

«Οι χειρονομίες ναι, θα βάλω “είναι τσεκ” (γελάει), μετά είπαμε η γλώσσα του σώματος, αυτό είναι λίγο ναι και όχι. Τις πρώτες δύο θα αναφέρουμε [...]».

3.5.2 ΔΥΣΚΟΛΟΤΕΡΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΣΕ ΒΛΕΜΜΑΤΙΚΗ ΕΠΑΦΗ ΚΑΙ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣΩΠΟΥ

Εδώ, η δυσκολία όλων κυμαίνεται στην κατανόηση των εκφράσεων του προσώπου, καθώς και της βλεμματικής επαφής.

Από τους Σ1, Σ3 και Σ5 λέχθηκαν τα ακόλουθα:

«Με τη βλεμματική επαφή δε μπορεί να γίνει έτσι κι αλλιώς, αφού δεν υπάρχει όραση... Είναι απαγορευτικό, δεν υπάρχει κάποιος τρόπος».

«Οι εκφράσεις του προσώπου θα έλεγα. Η βλεμματική, παρότι δε βλέπω τα μάτια του άλλου όταν είναι σε μία απόσταση, με κάποιον μαγικό τρόπο είναι σαν να με διαπερνά ρεύμα όταν με κοιτάει κάποιος, ίσως γιατί δε μ' αρέσει να με κοιτάνε έντονα, οπότε ναι, αυτό ναι, θα το καταλάβω πιο εύκολα [...]».

«Εκφράσεις προσώπου και βλεμματική επαφή τις αποκλείουμε».

3.5.3 ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΑΛΛΟΥ

Ορισμένοι συνεντευξιαζόμενοι διατείνονται πως η μη λεκτική επικοινωνία μπορεί να συνδράμει θετικά στην αντίληψη της στάσης του συνομιλητή απέναντί τους. Αντίθετα, κάποιοι άλλοι επισήμαναν τη μερική συμβολή της, καθώς πιστεύουν πως η μη λεκτική με τη λεκτική επικοινωνία συνδέονται άρρηκτα, γι' αυτό και μαζί λειτουργούν ουσιαστικότερα.

Οι Σ2, Σ4:

«[...] Αν, ας πούμε, νιώθει πιο άνετα πχ, ενώ μιλάμε, να με αγγίζει; Πχ να με σκουντήξει και μετά να με αγγίζει, καταλαβαίνω ότι νιώθει πιο κοντά σ' εμένα. Αν αποφεύγει τα αγγίγματα είναι, καταλαβαίνω ότι είναι πιο συγκρατημένος [...]».

«Με δυσκολεύει, η αλήθεια είναι, δηλαδή ο συνδυασμός της μη λεκτικής με τη λεκτική ναι, αλλά μόνο μη λεκτική με δυσκολεύει πάρα πολύ μπορώ να σου πω [...]».

Όλοι παραδέχθηκαν πως κάποια στιγμή της ζωής τους τούς έχει τύχει να παρατηρήσουν ασυμφωνία ανάμεσα στη λεκτική και τη μη λεκτική επικοινωνία του συνομιλητή τους.

Οι Σ1, Σ2 και Σ3 διευκρίνισαν:

«Φαντάζομαι πως σίγουρα, αλλά μπορεί και να μη το έχω πάρει χαμπάρι. Φαντάζομαι πως έχει συμβεί σίγουρα, δηλαδή θεωρώ ότι θα είναι απίθανο να μην έχει συμβεί. [...]»

«[...] Πχ, ας πούμε, ένιωσα ότι κάποιος μιλούσε και προσπαθούσε να είναι χαρούμενος, ας πούμε, αλλά καταλάβαινα από το σώμα του ότι ήταν νευρικός εκείνη

την στιγμή. Είχε άγχος, δηλαδή μπορεί να κουνούσε λίγο περισσότερο τα χέρια ή το σώμα ή δε ξέρω, τα πόδια του τα αισθανόμουν λίγο... Οπότε καταλάβαινα, μου έβγαζε τουλάχιστον αυτό. [...]

«[...]Έχει συμβεί σχετικά στο πρόσφατο παρελθόν από κοντινό μου άνθρωπο, επειδή ξέρει ότι αν μου πει και μου δείξει την αλήθεια ή δε θα μου αρέσει ή θα στεναχωρηθώ, επιλέγει να μου πει με λεκτικό τρόπο αυτό που θέλω να ακούσω και να δείξει με άλλους τρόπους που ξέρει ότι εγώ πιθανότατα δε θα αντιληφθώ αυτό που νιώθει ο ίδιος, γιατί η αλήθεια δύσκολα κρύβεται [...]

3.5.4 ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΩΝ ΣΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑ ΦΥΛΟ

Όλοι οι ερωτηθέντες συμφώνησαν πως υφίστανται διαφορές στον τρόπο συμπεριφοράς των δύο φύλων σε μη λεκτικό πλαίσιο. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με αυτούς, οι γυναίκες είναι πιο εκφραστικές μη λεκτικά, σε σχέση με τον ανδρικό πληθυσμό.

Ο Σ4 και ο Σ5:

«Κοίτα, γενικά νομίζω οι γυναίκες είμαστε πιο εκφραστικές ακόμα και στις γκριμάτσες μας [...] Οι άνδρες είναι οι περισσότεροι είναι πιο απλοί, δε κάνουν τόσες πολλές γκριμάτσες στο πρόσωπο και το σώμα τους αντίστοιχα, είναι πιο λίγες νομίζω και πιο απλές. 5 συγκεκριμένες, όχι 105 [...]

«Ναι, πιστεύω ότι υπάρχουν διαφορές μεταξύ των ανδρών και των γυναικών. Θεωρώ ότι εμείς οι γυναίκες είμαστε κάπως πιο διαχυτικές στη μη λεκτική επικοινωνία, θα κάνουμε για παράδειγμα περισσότερες χειρονομίες καθώς μιλάμε σε σχέση με τους άνδρες. Οι άνδρες είναι κάπως πιο συγκρατημένοι ως προς αυτό».

3.6 ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΟΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Στον τελευταίο πυλώνα, περιλαμβάνονται οι ερωτήσεις 15, 16, 17 και 18 (βλ. Παράρτημα). (Ερώτηση 15. Τι είδους προβλήματα έχετε αντιμετωπίσει στην πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία λόγω της απώλειας όρασης; / Ερώτηση 16. Πιστεύετε ότι η όραση είναι σημαντική στην πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία; Γιατί; / Ερώτηση 17. Έχετε νιώσει αποκομμένος από μια συζήτηση λόγω της δυσκολίας σας να κατανοήσετε τα μη λεκτικά μηνύματα; / Ερώτηση 18. Έχετε παρερμηνεύσει συμπεριφορές λόγω ελλιπούς αποκωδικοποίησης μη λεκτικών σημάτων;). Ακολουθείται η κατηγοριοποίηση του Πίνακα 1.

3.6.1 ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΣΤΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΛΟΓΩ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΟΡΑΣΗΣ

Στις δυσκολίες, εξαιτίας των προβλημάτων όρασης, ο κάθε συνεντευξιζόμενος εστίασε περισσότερο στις δυσχέρειες που ο ίδιος αντιμετωπίζει και διαφοροποιούνται από τον άλλον. Ειπώθηκαν από τον Σ1 τα εμπόδια που συναντώνται στην προσοχή, στοιχείο που αφορά σε μεγαλύτερο βαθμό τον βλέποντα συνομιλητή, από τον Σ2 κάποιες συνθήκες που, καθώς απαιτούν την όραση, τον αποκλείουν από το κοινωνικό σύνολο, ενώ από τον Σ3 πως δεν είναι γι' αυτόν εύκολο να καταλάβει τις προθέσεις του περίγυρου. Ο Σ4, επίσης, έδωσε έμφαση στις εκφράσεις του προσώπου που περιορίζουν την πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία κι ο Σ5 στην έλλειψη βλεμματικής επαφής.

Ακολουθούν τα λεγόμενά τους αντίστοιχα:

«Ε κοιτά ζες το βασικό πρόβλημα είναι όταν η συζήτηση είναι πολύ formal, είναι ότι δε κοιτάς το συνομιλητή κι αυτό είναι πρόβλημα για το συνομιλητή πιο πολύ παρά για τον τυφλό, γιατί εσύ ας πούμε τώρα θέλεις να σε κοιτάω εγώ στα μάτια, αλλά εγώ δε μπορώ να σε κοιτάξω στα μάτια [...]».

«[...] Είναι διάφορα μικρό-... Αν, για παράδειγμα, μιλάνε πολλοί για θέματα στα οποία δε μπορώ να ακολουθήσω... Εντάξει, το δύσκολο είναι όταν ταυτόχρονα δείχνουν και κάτι, δηλαδή μια φωτογραφία, και μιλάνε γι' αυτήν, οπότε δε θα τη δω, αλλά γενικότερα, στη λεκτική επικοινωνία είναι αρκετά πιο εύκολα. Αλλά καμιά φορά πχ μπορεί να είμαστε στο δρόμο, να δείχνουν κάτι ο ένας στον άλλον και να σχολιάζουν γι' αυτό, κι αν δε μου το περιγράψουν εκεί θα είναι δύσκολο γιατί δε μπορώ να συμμετέχω στη συζήτηση».

«Να μην καταλαβαίνω τον άλλον και να πέσω θύμα της κακίας θα πω εγώ, γιατί η υποκρισία για εμένα είναι υποδιαίρεση της κακίας, οπότε πρεσβεύω ότι αν θες να μου κάπως, και με το χειρότερο τρόπο, κάνε το, δείξε το μου όμως. [...]»

«Αυτό, με τις γκριμάτσες πιο πολύ νομίζω. Πχ αυτό το πώς θα καταλαβ... Πρέπει να καταλάβει, να μου πει, ας πούμε, κάποιος ότι τύπου: 'Πρέπει να καταλάβεις ότι δε νιώθω καλά. Δεν είμαι καλά!' [...]».

«[...]Ας μη ξεχνάμε πως η βλεμματική επαφή είναι πολύ σημαντική, μεταφέρει περισσότερες πληροφορίες από το λόγο. Εσύ, ως βλέπουσα, κοιτώντας τον άλλον αμέσως καταλαβαίνεις κάποια πράγματα για αυτόν, αν λέει αλήθεια ή ψέματα. Εγώ αυτό θα το καταλάβω από ερωτήσεις. Αν νιώθω ότι μου λέει ψέματα θα τον ρωτήσω πολλές φορές το ίδιο πράγμα μέχρι να φθάσω στο συμπέρασμα. Εσύ κι ο καθένας που βλέπει θα το κάνει αυτό με τα μάτια, εγώ με το λόγο, δε θα το καταλάβω κατευθείαν».

Δηλώθηκε από όλους το αίσθημα απομόνωσης που έχει τύχει να βιώσουν ανάμεσα σε συνομιλητές, εξαιτίας της περιορισμένης αντίληψης των μη λεκτικών σημάτων.

Ο Σ1 και ο Σ5:

«Α πολύ συχνά! Σχεδόν κάθε μέρα [...] Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι όταν κάνετε ένα νεύμα, ας πούμε, όταν κάνετε ένα νόημα [...]».

«Ναι, έχω αισθανθεί πολλές φορές αποκομμένη. Έχω νιώσει άσχημα, κι αυτό κυρίως σε περιπτώσεις και μέρη όπου δεν ευνοεί η λεκτική επικοινωνία. Μου έχει τύχει στη σχολή κατά τη διάρκεια μιας διάλεξης όταν μιλάει ο καθηγητής οι συμφοιτητές μου μόνο με τα μάτια να επικοινωνούν και να σχολιάζουν πράγματα. Ή στο σχολείο, όταν κάποιος μαθητής έγραφε στον πίνακα ή ο καθηγητής έπρεπε να περιμένω μέχρι να εξηγήσουν προφορικά αυτό που έγραφαν, μιας και δε το έβλεπα. Είναι ομολογώ κάποιες στιγμές άβολες για εμένα, δε νιώθω πολύ καλά [...]».

Είναι αποδεκτό από όλους πως έχει συμβεί να παρερμηνεύσουν τη στάση των άλλων, επειδή δυσκολεύονται να εξηγήσουν τα μη λεκτικά μηνύματα.

Οι Σ2 και Σ5 ανέφεραν τα εξής:

«Πολλές φορές, ας πούμε, μπορεί να νομίζω πως κάποιος, επειδή από τη φωνή, έτσι όπως ακούγεται, να ακούγεται σοβαρός, αλλά κάποιος τρίτος να μου έχει πει: “Α! Αλήθεια; Σοβαρός δεν είναι, αφού χαμογελάει συνέχεια!” κι όμως, επειδή ο τρόπος του, η φωνή του είναι κάπως μπάσα, να ακούγεται κάπως πιο άγριο, δε ξέρω, να μη το καταλάβω κι αυτό είναι περίεργο [...]»

«Σίγουρα μου έχει τύχει να παρερμηνεύσω τη συμπεριφορά κάποιου επειδή δε βλέπω [...]».

3.6.2 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΒΛΕΜΜΑΤΙΚΗΣ ΕΠΑΦΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Εδώ, ομόφωνα υποστηρίχθηκε η σημασία της όρασης στην πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία.

Ενδεικτικά, οι Σ3 και Σ5 εξέφρασαν:

«Εντάξει, είναι, μην τρελαθούμε, είναι (ερώτηση ερευνητή “Μπορεί, όμως, να υποκατασταθεί, να αντικατασταθεί;”) Δεν είμαι ρομαντική στις ιδέες μου. 100% όχι, όχι, όπως και τίποτα στη ζωή. Τίποτα δε μπορεί να αντικατασταθεί, γιατί τότε θα ήταν άχρηστο. Πιστεύω ότι μπορεί να φτάσεις σε κάποιο σημείο ομοιότητας ή σίγουρα διαφορετικότητας, αλλά να φτάνεις στον ίδιο προορισμό με άλλες μεθόδους, αλλά σίγουρα, σίγουρα χρειάζονται όλα [...]».

«Πιστεύω ότι ναι, είναι σημαντική. Ο τρόπος που κοιτάζει ο άλλος όσο μιλάτε σου δίνει πολλά μηνύματα, πολλές πληροφορίες. Εγώ δεν έχω πρόσβαση σ’ αυτές, αλλά κάποιος που βλέπει από το βλέμμα και μόνο, όπως είπαμε, καταλαβαίνει πολλά, βγάζεις και κάποια ας το πούμε περιφερειακά κατά μία έννοια μηνύματα».

3.7 ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΙΑΖΟΜΕΝΩΝ

Μιας και η θεματική της παρούσης εργασίας είναι η μη λεκτική επικοινωνία στα άτομα με προβλήματα όρασης, δε θα μπορούσε να απουσιάζει κι η παρατήρηση του τρόπου που αυτή αξιοποιείται από τους ερωτηθέντες. Εντονότερη χρήση της μη λεκτικής επικοινωνίας υπήρξε κατά τη διάρκεια των ερωτήσεων του δευτέρου άξονα, όπου οι συνεντευξιαζόμενοι κλήθηκαν να απαντήσουν σε ερωτήματα αναφορικά με τον μη λεκτικό τρόπο έκφρασής τους. Οι περιγραφές τους σε αρκετά σημεία συνοδεύονταν κι από το αντίστοιχο μη λεκτικό σήμα.

3.8 ΣΥΝΟΨΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Έπειτα από τις απαντήσεις που πάρθηκαν μέσω των συνεντεύξεων, προέκυψαν κάποια πορίσματα που θα παρουσιαστούν συγκεντρωτικά στη συνέχεια. Στην πρώτη ερώτηση του άξονα των «Αντιλήψεων σχετικά με τη μη λεκτική επικοινωνία», οι τρεις από τους πέντε ερωτηθέντες προέβησαν σε μία διάκριση της γενικότερης έννοιας της «επικοινωνίας». Γι' αυτούς, εκείνη περιλαμβάνει τόσο λεκτικά όσο και μη λεκτικά στοιχεία. Στη λεκτική επικοινωνία έγινε αναφορά περισσότερο στην προφορική συζήτηση, ενώ για τη μη λεκτική τονίστηκε η γλώσσα του σώματος, η αίσθηση της αφής κι η σημασία της βλεμματικής επαφής, παρά την απουσία της στα άτομα με προβλήματα όρασης. Δύο από τους συμμετέχοντες μίλησαν για τον όρο της «κατανόησης» που εμπλέκεται στην επικοινωνία.

Η επόμενη ερώτηση ειδικεύεται στη μη λεκτική επικοινωνία και συμπληρώθηκε μόνο από τους δύο συνεντευξιαζόμενους που προηγουμένως δεν την είχαν θίξει. Εκείνοι, στις άλλες απόψεις, πρόσθεσαν και τον τόνο της φωνής. Ορισμένες φορές, χρησιμοποιούν το βλέμμα ως επικοινωνία με οικεία τους πρόσωπα. Οι ερευνώμενοι αναγνωρίζουν την αξία που διαθέτει η όσφρηση κι ο τόνος της φωνής για τη μεταφορά μη λεκτικών μηνυμάτων. Ωστόσο, ένας φαίνεται να αντιτίθεται στο τελευταίο, μιας και ο τόνος της φωνής δεν αποτελεί μη λεκτική επικοινωνία για τον ίδιο. Η κατηγορία αυτή ολοκληρώνεται με τη συμφωνία όλων των ερωτηθέντων για την απουσία οικουμενικής διάστασης της μη λεκτικής επικοινωνίας.

Στον πυλώνα της «Έκφρασης των μη λεκτικών σημάτων», όλοι συνηθίζουν να εκδηλώνουν τη λύπη τους μέσω της στάσης του σώματος και των εκφράσεων του προσώπου. Για την εξωτερίκευση της χαράς βασίζονται σε επιπλέον χαρακτηριστικά της μη λεκτικής επικοινωνίας, όπως οι κινήσεις των χεριών και ο τόνος της φωνής, αναπαριστώντας την με εντονότερο τρόπο. Οι συνεντευξιαζόμενοι δείχνουν το θυμό τους κυρίως μέσα από τις χειρονομίες, τη στάση του σώματος, αλλά και από τις εκφράσεις του προσώπου. Ως προϋπόθεση για τη διαχυτικότητα στο λόγο τίθεται από όλους η σχέση που διατηρούν με το συνομιλητή κι ανάλογα με εκείνον, τροποποιούν τη μη λεκτική συμπεριφορά τους. Αντίστοιχος είναι κι ο χαιρετισμός με ένα οικείο

άτομο, με την αγκαλιά, το φιλί ή και τη χειραγιά. Εν γένει, διατείνονται ότι η μη λεκτική επικοινωνία τους είναι κατανοητή για το συνομιλητή τους.

Στην ενότητα των «Αντιλήψεων και της κατανόησης των μη λεκτικών σημάτων», δεν εμφανίζονται κοινά σημεία της μη λεκτικής επικοινωνίας σε όλους ανεξαιρέτως τους ερευνώμενους. Κάποιοι δήλωσαν πως αντιλαμβάνονται ευκολότερα τις χειρονομίες, ενώ κάποιοι άλλοι τη γλώσσα του σώματος. Αντίθετα, συνολικά δυσκολεύονται στην αντίληψη των εκφράσεων του προσώπου, καθώς και της βλεμματικής επαφής. Υπήρξε απόκλιση στις γνώμες τους για τη βοήθεια που μπορεί να τους παρέχει εξ' ορισμού η μη λεκτική επικοινωνία για την κατανόηση της διάθεσης του συνομιλητή απέναντί τους. Ορισμένοι υποστήριξαν τη συμβολή της, αλλά κάποιοι διαφώνησαν, πιστεύοντας ότι οι πληροφορίες που ανακτώνται από τη λεκτική και τη μη λεκτική επικοινωνία καλό είναι να συνδυάζονται. Οι συμμετέχοντες της έρευνας ομολόγησαν ότι, έστω και μία φορά στη ζωή τους, τούς έχει τύχει ασυνέπεια μεταξύ του λόγου και της μη λεκτικής συμπεριφοράς κατά τη συνδιαλλαγή τους με ένα άλλο πρόσωπο. Το φύλο αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης στη μη λεκτική επικοινωνία, με τις γυναίκες να κάνουν μεγαλύτερη χρήση της.

Τέλος, στη θεματική για τα «Προβλημάτων όρασης και μη λεκτική επικοινωνία», εκείνα περιορίζουν, σύμφωνα με την κρίση τους, την αντίληψη τους στη μη λεκτική επικοινωνία, με τον κάθε έναν να επισημαίνει αλλιώτικες πτυχές των καθημερινών δυσκολιών. Ακόμη, η αποτελεσματικότητα της όρασης είναι αποδεκτή και από τους πέντε συνεντευξιαζόμενους και εξαιτίας της απουσίας της έχουν αποκλειστεί από συνομιλίες και έχουν παρερμηνεύσει τη μη λεκτική συμπεριφορά του κοινωνικού περίγυρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

4.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα ενότητα, θα ερμηνευθούν και θα συζητηθούν τα αποτελέσματα που αναδείχθηκαν μέσω της ποιοτικής έρευνας. Οι τέσσερις βασικές θεματικές που τεθήκαν για τη διεξοδικότερη μελέτη του ζητήματος θα αποτελέσουν αφετηρία για αναστοχασμό. Η σκέψη πάνω στις απαντήσεις των συνεντευξιαζόμενων θα συμπληρωθεί και από τα δεδομένα άλλων σχετικών δημοσιευμένων ερευνών, ενώ το κεφάλαιο θα ολοκληρωθεί με τα συμπεράσματα.

4.2 ΠΟΙΑ Η ΓΝΩΜΗ ΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ ΜΕ ΟΠΤΙΚΗ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ; (1^ο ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ)

Στην πρώτη ερώτηση, αυτή της ανίχνευσης των απόψεων που διατηρούν οι πέντε ερευνώμενοι για την επικοινωνία εν γένει, οι τρεις τόνισαν τη διάκριση της σε λεκτική και μη λεκτική. Στη λεκτική επικοινωνία προσέδωσαν περισσότερο την προφορική χροιά που μπορεί να αποκτήσει, χωρίς βέβαια να αποκλείουν κι άλλες μορφές της, όπως εκείνη της γραπτής. Για τη μη λεκτική διάσταση υπογράμμισαν τα μέσα που δύνανται να αξιοποιηθούν για την πραγμάτωσή τους, με έμφαση στη βλεμματική επαφή, τη γλώσσα του σώματος και τα αγγίγματα. Οι δύο συνεντευξιαζόμενοι διαφοροποιήθηκαν ως προς τις απαντήσεις που εξέθεσαν, μιλώντας για την έννοια της «κατανόησης» που εμπλέκεται στην επικοινωνία. Συμπλήρωσαν πως η αντίληψη του πλαισίου και του αντικειμένου συζήτησης είναι απαραίτητα στοιχεία για την αποτελεσματικότητά της.

Μία τέτοια γνώμη συμφωνεί με τη βιβλιογραφική πηγή των Alsawy, Tai, McEnoy και Mansell (2020), στην έρευνα των οποίων το μεγαλύτερο μέρος των συμμετεχόντων, σε αντίστοιχη ερώτηση, αναφέρθηκε στην κατανόηση, με τον ομιλητή και τον ακροατή να καταλαβαίνουν, αν όχι το ίδιο, τουλάχιστον παρόμοιο περιεχόμενο για το θέμα ενδιαφέροντος. Στις αποκρίσεις τους πρόσθεσαν και προαπαιτούμενες έννοιες για την υλοποίηση μίας συζήτησης, σαν αυτές του σεβασμού, της ενεργητικής συμμετοχής, της διάθεσης των συνομιλητών, καθώς και τα συναίσθημα που αναπτύσσονται από εκείνην.

Σε άλλες, πάλι, έρευνες, οι ερωτηθέντες έκαναν λόγο για τα μέσα που χρειάζεται να εφαρμοστούν, ώστε να επιτευχθεί η επικοινωνία. Προσεγγίστηκαν περισσότερο οι τεχνολογικοί τρόποι για την παροχή ενημέρωσης και την υλοποίηση της επικοινωνίας, με διαύλους την τηλεόραση, το διαδίκτυο και τα γραπτά ηλεκτρονικά μηνύματα (Entman, 1989· Eveland Jr. & Cooper, 2013· Silverstone & Hirsch, 1992).

Κάποιοι προτιμούν να διαχωρίζουν τον όρο της «επικοινωνίας» σύμφωνα με το περιεχόμενο της συζήτησης. Ενδεικτικά, η «επικοινωνία» εμπεριέχει τις

συνομιλίες για επιστημονικά και πολιτικά ζητήματα, θέματα διοίκησης και διαφήμισης, καθημερινές συζητήσεις σε δημόσιους χώρους κτλ. Την ίδια στιγμή, ορισμένοι πιστεύουν στο πρακτικό αντίκρισμα της επικοινωνίας, αυτό της ανταλλαγής ιδεών κι απόψεων.

Εν τέλει, ο κάθε άνθρωπος διαθέτει την ατομική του κρίση κι ερμηνεύει με διαφορετικό τρόπο την επικοινωνία, επηρεαζόμενος από το πολιτισμικό του υπόβαθρο (Hallahan, Holtzhausen, Van Ruler, Vercic & Sriramesh, 2007). Γι' αυτό, άλλωστε, κι οι συνεντευξιαζόμενοι αυτής της έρευνας δεν προέβησαν στην αναμενόμενη, για τον ερευνητή, παράθεση των δύο μερών της επικοινωνίας, λόγω της γνώσης του θέματος της έρευνας (λεκτική και μη λεκτική).

Η επόμενη ερώτηση σχετιζόταν με την περιγραφή της «μη λεκτικής επικοινωνίας» και τέθηκε μόνο στους δύο συνεντευξιαζόμενους που δε την έθιξαν προηγουμένως. Πιθανότατα δεν ήταν η πρώτη έννοια που σκέφθηκαν, καθώς γι' αυτούς ο σεβασμός κι η αλληλοκατανόηση είναι καθοριστικά χαρακτηριστικά για την πραγμάτωση της συνδιαλλαγής. Παρόλο που εκείνη λησμονήθηκε αρχικά, εντούτοις δε σημαίνει πως δεν αναγνωρίζουν τη σπουδαιότητα της. Οι απαντήσεις τους κυμάνθηκαν στο ίδιο επίπεδο με των υπολοίπων, με τους δύο να επισημαίνουν τη βλεμματική και σωματική επαφή, μαζί με τον τόνο της φωνής. Ένας υποστήριξε πως η μη λεκτική επικοινωνία ενδεχομένως περιλαμβάνει και την έλλειψη ερεθισμάτων. Πράγματι, στη βιβλιογραφική πηγή του Γκιουζελάκη (2008), αναλύονται εκτενέστερα όλα αυτά τα στοιχεία της μη λεκτικής επικοινωνίας. Μάλιστα, σημειώνεται η σημαντικότητα της, καθώς στην επικοινωνία καταλαμβάνει μόνο 7% ο προφορικός λόγος, ενώ το υπόλοιπο 93% αφορά τη μη λεκτική επικοινωνία με τα μέσα μετάδοσής της (πχ τόνος φωνής και γλώσσα σώματος).

Έπειτα, το επόμενο πεδίο διερεύνησης εξέταζε την αξία της όσφρησης και του τόνου της φωνής ως μη λεκτικά μέσα. Αυτή η πεποίθηση στηρίχθηκε στο βιβλίο των Knapp, Hall και Horgan (2014), οι οποίοι κατέγραψαν πως η όσφρηση διαδραματίζει εξαιρετικό ρόλο, μεταφέροντας ουσιαστικά μη λεκτικά μηνύματα. Πυρήνας ενδιαφέροντος τους αποτέλεσαν, κατά κύριο λόγο, οι μυρωδιές που αναδύονται από το ανθρώπινο σώμα και οι πληροφορίες για την προσωπικότητα του ατόμου από το άρωμα που εκπέμπει. Σ' αυτό συμφώνησαν κι οι συνεντευξιαζόμενοι, δηλώνοντας πως ο κάθε ένας διαθέτει το προσωπικό του άρωμα που τον εκφράζει. Ως άρωμα για εκείνους θεωρείται τόσο η μυρωδιά του σώματος όσο και αυτή του εμπορίου. Στην προσπάθεια αντίληψης του άλλου, δίνουν έμφαση στη μυρωδιά κι όταν κάποιος προβεί σε τροποποίηση της, τότε δυσκολεύεται το έργο αναγνώρισης του προσώπου για το τυφλό άτομο. Μερικές φορές, η όσφρηση αποτελεί τη μοναδική πηγή ενημέρωσης για το ποιόν των συνομιλητών και των περιβαλλοντικών συνθηκών, αφού δεν είναι δυνατόν πάντοτε να υπάρξει χρήση της ακουστικής και της απτικής οδού (Cuevas, et al., 2010).

Αν και υπερισχύει η γνώμη ότι οι τυφλοί έχουν καλύτερη όσφρηση για να αντισταθμίσουν τα οπτικά προβλήματα, κάτι τέτοιο ερευνητικά δεν αποδεικνύεται, μιας και βρίσκεται στην ατομική ευχέρεια το κατά πόσο κανείς θα την εξελίξει. Αντίστοιχα, δεν έχουν τη γεννητική προδιάθεση να αναπτύξουν καλύτερη όσφρηση από τους βλέποντες, απλώς επενδύουν σε εκείνην για την καλύτερη

αποκωδικοποίηση κι αναγνώριση του συνομιλητή και των περιβαλλοντικών ερεθισμάτων (Luers, et al., 2014· Majchrzak, Eberhard, Kalas & Wagner, 2017).

Η όσφρηση μεταδίδει μηνύματα απaráμιλλης σημασίας για τον εκάστοτε άνθρωπο. Σε συνδυασμό με την εξωτερική εμφάνιση, σε μία πρώτη γνωριμία αντλούνται δεδομένα μέσω της αίσθησης της όσφρησης, δημιουργώντας μία αρχική εντύπωση για τον συνομιλητή, που πολλές φορές μπορεί να είναι λανθασμένη. Μία τέτοια ενστικτώδης αντίδραση συμβαίνει σε μεγαλύτερο βαθμό στην παιδική ηλικία (Dil, 1984· Gamble & Gamble, 2017).

Οι ερωτηθέντες επικοινωνήσαν τη συμβολή του τόνου της φωνής στην κατανόηση των μη λεκτικών σημάτων. Ο ένας από αυτούς εξέθεσε ότι ο τόνος της φωνής αντικατοπτρίζει τα συναισθήματα που βιώνει ο πομπός κατά τη διάρκεια μίας συνομιλίας. Τούτη η άποψη εμφανίζεται και στο άρθρο των Ambaby, LaPlante, Nguyen, Rosenthal, Chaumeton και Levinson (2002), με τους ίδιους να επικεντρώνονται στη συναισθηματική φόρτιση των λεκτικών φράσεων. Μία πρόταση, όταν ειπωθεί με διαφορετικό τόνο φωνής, αποκτά αλλιότιμο νόημα, επηρεάζοντας την απόκριση και τη στάση του ακροατή.

Κατά ανάλογο τρόπο, ο ακριβής εντοπισμός των συναισθημάτων μέσω του τόνου της φωνής στα άτομα με τύφλωση δεν ευθύνεται απόλυτα στην υψηλή ακουστική αντιληπτικότητα. Αντίθετα, η ενίσχυση της προέρχεται από εξάσκηση στον ακουστικό φλοιό, λόγω των προβλημάτων όρασης και της δυσκολίας ανίχνευσης των συναισθημάτων από τις εκφράσεις του προσώπου, όπως γίνεται συνήθως στα βλέποντα άτομα (Gougoux, et al., 2004). Στο βιβλίο των Knapp, Hall και Horgan (2014), προστίθενται, εκτός από το τονικό ύψος, οι σιωπές, ο δισταγμός κι η ένταση της φωνής ως χαρακτηριστικά που συνοδεύουν την ερμηνεία των λεκτικών μηνυμάτων.

Με την πεποίθηση που μόλις ειπώθηκε, φαίνεται να συμφωνούν οι τέσσερις στους πέντε συνεντευξιαζόμενους, καθώς ο ένας νομίζει πως ο τόνος της φωνής δε συγκαταλέγεται στην κατηγορία της μη λεκτικής επικοινωνίας. Η άποψη του οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι ο τόνος της φωνής εκδηλώνεται μαζί με τον προφορικό λόγο και δεν είναι ένα «καθαρό» κι ανεξάρτητο μη λεκτικό σήμα, όπως τα υπόλοιπα. Όμως, τούτο δεν έχει βιβλιογραφική ισχύ.

Όλοι οι συμμετέχοντες της έρευνας θεωρούν ότι η μη λεκτική επικοινωνία μεταλλάσσεται πολιτισμικά, με τον κάθε λαό να έχει αλλιότιμες μη λεκτικές συνήθειες. Η παρούσα σκέψη επιβεβαιώνεται από την Γκορτσά (2019), και τους Matsumoto και Hwang (2016). Ο Segerstrale και Molnar (1997), συμπληρώνει την επίδραση των βιολογικών και πολιτισμικών παραγόντων για την ανάπτυξη της μη λεκτικής επικοινωνίας του ατόμου.

4.3 ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ ΜΕ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΟΡΑΣΗΣ; (2^ο ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ)

Σε ερώτηση που τέθηκε στους συνεντευξιαζόμενους αναφορικά με τον τρόπο έκφρασης του συναισθήματος της λύπης, δήλωσαν πως την εξωτερικεύουν κυρίως μέσω των εκφράσεων του προσώπου, αλλά και της στάσης του σώματός τους. Πράγματι, οι Gunderson, Baker, Pence και Ten Brinke (2023) και Σακαρέλου (2018), τόνισαν ότι οι εκφράσεις του προσώπου είναι από τις πιο βασικές μορφές αναπαράστασης της θλίψης. Συνηθίζεται να τροποποιείται η περιοχή του στόματος με κλίση προς τα κάτω, καθώς κι εκείνη των φρυδιών μέσω της ένωσης τους. Στα παιδιά παρατηρείται εντονότερα η αξιοποίηση του στόματος για την εκδήλωση της στενοχωρίας, ενώ στους ενήλικες εμφανίζονται και τα δύο εξίσου.

Η Σακαρέλου (2018), μίλησε για τη χαρά και υποστήριξε ότι αυτό το συναίσθημα αποτελεί το πιο προσιτό, συγκριτικά με τα υπόλοιπα για έκφραση κι αντίληψη. Στην εργασία της γίνεται περισσότερο φανερή η αλλαγή των εκφράσεων του προσώπου, απ' ότι η στάση του σώματος. Οι ερωτηθέντες αυτής της έρευνας, όταν εκφράζουν τη χαρά, γίνονται πιο χαμογελαστοί στην περιοχή του προσώπου. Την ίδια στιγμή, αλλάζουν τον τόνο της φωνής τους και τη στάση του σώματος, με ταυτόχρονη τη χρήση των χειρονομιών. Οι Peach, Miles και Johnston (2006), διατείνονται πως το χαμόγελο απαρτίζει το πιο εύκολο μέσο για την κατανόηση της χαράς, ωστόσο δεν είναι το μοναδικό, καθώς ενδέχεται να απεικονίζει κι άλλα συναισθήματα, όπως της αμηχανίας, ή μπορεί να είναι επιτηδευμένο για την εξυπηρέτηση συμφερόντων.

Οι συμμετέχοντες δείχνουν το θυμό τους μέσα από τη στάση του σώματος, τις χειρονομίες, αλλά και τους μορφασμούς στο πρόσωπο. Ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία του ατόμου και με τις περιβαλλοντικές συνθήκες, εκείνο θα επιλέξει αν θα εξωτερικεύσει τα συναισθήματα του και με ποιον τρόπο. Έτσι, για το θυμό μπορεί να εκδηλωθεί έντονα ή να τον συγκρατήσει μέσα του και να μην ξεσπάσει. Αρκετές φορές, όταν τα άτομα εκφράσουν ηχηρά το θυμό τους, πιθανόν να κλωτσήσουν ή και να χτυπήσουν αντικείμενα κι ανθρώπους. Προστίθεται κι ο τόνος της φωνής, ο οποίος είναι πιο άμεσα αναγνωρίσιμος, όταν το άτομο είναι νευριασμένο. Όλα αυτά τα συναισθήματα κι οι τρόποι αντίδρασης συναντώνται και στις απαντήσεις των ερωτηθέντων, στοιχεία που δείχνουν ταύτιση με τις βιβλιογραφικές πηγές (Deffenbacher, Oetting, Lynch & Morris, 1996· Νιζορίδου, 2020· Sauter & Scott, 2007).

Σχετικά με τη διαχυτικότητα στη μη λεκτική συμπεριφορά, οι ερωτηθέντες έθιξαν τον παράγοντα της οικειότητας με το συνομιλητή, καθώς και του πλαισίου που διεξάγεται η συζήτηση. Στις απαντήσεις τους τοποθετήθηκαν υπέρ της εκδήλωσης του θετικού αισθήματος μέσα από αγκαλιές και φιλιά στους οικείους τους. Ένας τέτοιος διαχωρισμός διαφαίνεται και στην πηγή των Singh, McKay και Singh (1998), στην οποία συμπληρώνονται κι ατομικοί και πολιτισμικοί παράμετροι για το πώς θα επιλέξει κανείς να χαιρετήσει τον άλλον. Μολονότι το φιλί αποτελεί δείγμα οικειότητας μεταξύ δύο ανθρώπων, δεν έχει πάντοτε αυτόν το συμβολισμό. Για

παράδειγμα, όταν κάποιος φιλά το χέρι ενός ιερέα δε σημαίνει πως αισθάνεται απαραίτητα άνετα δίπλα του, αλλά συμπεριφέρεται έτσι από σεβασμό προς το πρόσωπό του (Wierzbicka, 1995).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι συνθήκες και το πρόσωπο του δέκτη, εντός των οποίων λαμβάνει χώρα μία συνομιλία, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην μεταβολή της μη λεκτικής συμπεριφοράς. Άλλωστε, τούτο επιβεβαιώθηκε και από τους συμμετέχοντες. Πιθανότατα αυτό εφαρμόζεται, μιας και ενυπάρχει το ενδεχόμενο της παρεξήγησης μιας συμπεριφοράς από άγνωστα άτομα. Για να αποφευχθεί μια δυσάρεστη κατάσταση, διαλέγουν κάθε φορά τη μη λεκτική στάση τους. Αντίστοιχα, για τον ίδιο λόγο θα χαιρετήσουν αλλιώςτικα έναν φίλο τους που έχουν καιρό να τον συναντήσουν και διαφορετικά ένα όχι και τόσο κοντινό τους πρόσωπο. Το φύλο, ο χρόνος γνωριμίας και η σχέση ανάμεσα στους δύο δρουν, επίσης, καταλυτικά στην έκφραση του συναισθήματος (Δελλαπόρτα, 2020· Riggio, Friedman & DiMatteo, 1981).

Όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι πιστεύουν πως ο λόγος τους χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη διαύγεια, όταν αξιοποιούν και τα μη λεκτικά σήματα. Η ζωή ενός ατόμου ξεκινά με τη μη λεκτική επικοινωνία να είναι το μοναδικό μέσο επικοινωνίας με τους γονείς του. Στην πορεία, ανακαλύπτοντας τη γλώσσα και τους κανόνες της, βασίζεται περισσότερο στον λεκτικό τομέα, για να επιστρέψει με την ενηλικίωση του στην αναγνώριση της αξίας της μη λεκτικής επικοινωνίας. Κατανοεί πλέον πως η ομιλία είναι χρήσιμη σε περιπτώσεις συζήτησης για αφηρημένα κι έμπρακτα αντικείμενα ή σε στιγμές που επιθυμεί να πείσει τον άλλον για την αλήθεια των λεγομένων του. Επιπρόσθετα, τα μη λεκτικά σήματα τίθενται σε ισχύ για εκείνες τις φορές που θέλει να εντυπωσιάσει, να επηρεάσει ή να έρθει συναισθηματικά κοντά στο συνομιλητή (Burgoon, Guerrero & Manusov, 2011).

Γενικότερα, η μη λεκτική επικοινωνία είναι ένας κλάδος ενδιαφέροντος που κατακτάται μέσω της διδασκαλίας. Γι' αυτό, λοιπόν, οι συμμετέχοντες της έρευνας, εφόσον υποστηρίζουν ότι τη γνωρίζουν και τη χρησιμοποιούν σε αρκετά καλό βαθμό, ίσως και να την έχουν διδαχθεί. Όμως, δεν είμαστε σε θέση να θεωρήσουμε ότι καθολικά, όλοι οι τυφλοί, την έχουν εξελίξει σε ικανοποιητικό πλαίσιο, αφού αμφισβητείται το εάν και κατά πόσο αυτή έχει αφομοιωθεί (Χερίδου, 2016).

4.4 ΠΩΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΠΟΣΟ ΤΑ ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΟΡΑΣΗΣ ΑΝΤΙΛΑΜΒΑΝΟΝΤΑΙ ΤΑ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΑ ΜΕΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ; (3^ο ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ)

Για την αντίληψη των μη λεκτικών σημάτων, κάποιιοι από τους συνεντευξιαζόμενους εισπράττουν ευκολότερα τη στάση του σώματος, ενώ παράλληλα ορισμένοι τις χειρονομίες. Στις δυσκολίες στον τομέα της κατανόησης της μη λεκτικής συμπεριφοράς, οι απαντήσεις που κυριάρχησαν βρίσκονταν ανάμεσα στις εκφράσεις του προσώπου και στη βλεμματική επαφή. Για τη Χερίδου (2016), οι δυσκολίες των ατόμων με οπτική αναπηρία στη μη λεκτική επικοινωνία προσανατολίζονται

περισσότερο στις κινήσεις των χεριών, στοιχείο που αντιτίθεται με όσα δήλωσαν οι ερευνώμενοι. Ο Sharkey και οι συνεργάτες του (2000), προσθέτουν πως οι χειρονομίες των βλέποντων και των τυφλών διαφέρουν αισθητά μεταξύ τους. Όταν υπάρξουν σε κοινό τόπο συζήτησης, οι χειρονομίες για έμφαση του προφορικού λόγου του βλέποντα μπορεί να απαρτίσουν αντικείμενο προβληματισμού και παρεξήγησης για τον τυφλό, μιας κι ο τελευταίος τις χρησιμοποιεί λιγότερο. Οι παραπάνω δηλώσεις επιβεβαιώνονται από την παρατήρηση των ερωτηθέντων κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, όπου αυτοί δεν παρουσίαζαν τις αναμενόμενες, για τους βλέποντες, χειρονομίες ενόσω μιλούσαν, αλλά αντίθετα είχαν τοποθετημένα τα χέρια τους πάνω στα γόνατα.

Εκ των πραγμάτων, εξαιτίας των προβλημάτων όρασης, η βλεμματική επαφή στις συζητήσεις είναι μειωμένη ή και δε δύναται να αξιοποιηθεί. Επομένως, μάλλον αυτή είναι η πιο λογική εξήγηση για την ομόφωνη απάντηση που δόθηκε από τους συμμετέχοντες (Krishna, et al., 2008).

Οι Valente, Theurel και Gentaz (2018), μιλώντας για τη συμβολή των οπτικών ερεθισμάτων στην μη λεκτική έκφραση, έκαναν μνεία στους μορφασμούς του προσώπου και κατ' επέκταση και στη στάση του σώματος, τα οποία εκδηλώνουν συναισθήματα. Δεν είναι εύκολο να χαρακτηρίσει κανείς το ποσό των πληροφοριών που γίνεται αισθητό στα άτομα με οπτική αναπηρία, μιας και τούτο βασίζεται στο βαθμό απώλειας της όρασης που ποικίλει ανά άτομο. Έτσι, στην περίπτωση που γίνονται αντιληπτά τα συναισθήματα μέσω αυτών, τότε αυξάνονται οι πιθανότητες και να υιοθετηθούν στην καθημερινή ζωή τους. Παρόμοια, η στάση του σώματος είναι πιο προσεγγίσιμη, εξαιτίας του όγκου που καταλαμβάνει η μάζα του σώματος. Κάπως έτσι, μπορεί να ερμηνευθεί η δυσκολία που εξέφρασαν οι ερωτηθέντες στην αποκωδικοποίηση των εκφράσεων του προσώπου και η πιο προσιτή κατανόηση της στάσης του σώματος (Qui, Hu & Rauterberg, 2015).

Όλοι οι συμμετέχοντες αποδέχονται τη συνεισφορά της μη λεκτικής επικοινωνίας στην αναγνώριση της διάθεσης του συνομιλητή απέναντί τους. Κάποιοι, όμως, τάσσονται υπέρ του συνδυασμού της με τη λεκτική επικοινωνία, για την άντληση σαφέστερων πληροφοριών. Ασφαλώς και η μη λεκτική επικοινωνία με τα μέσα της είναι απαραίτητη για την επίτευξη μιας αποτελεσματικής επικοινωνίας. Παρόλη την αναντίρρητη επίδρασή της, η γλώσσα επιτυγχάνει την επικοινωνία, καθώς με αυτήν γίνεται η συνδιαλλαγή νέων ιδεών, σκέψεων και λύσεων για ποικίλα ζητήματα (Davidhizar & Cosgray, 1991). Επομένως, για τους Jones και LeBaron (2002), είναι καλό να μην διακρίνουμε την επικοινωνία σε λεκτική και μη λεκτική, αφού κι οι δύο μορφές είναι αναπόσπαστα μέλη της και επηρεάζουν εξίσου την έκβαση του νοήματος του μηνύματος. Άλλωστε, τα μη λεκτικά σήματα από μόνα τους, ορισμένες φορές δεν αναπαριστούν ορθά την πληροφορία που επιθυμεί ο πομπός να μεταδώσει, μιας και το βαθύτερο περιεχόμενο μπορεί να αποκρύπτεται εσκεμμένα (Γκιουζελάκης, 2008).

Το σύνολο των ερωτηθέντων υπογράμμισε πως έστω και για μία φορά στη ζωή τους έχει τύχει να διαπιστώσουν ασυμφωνία ανάμεσα στη λεκτική και τη μη λεκτική συμπεριφορά κάποιου ατόμου. Κατά τα σχολικά χρόνια, το παιδί μπορεί να αντιλαμβάνεται τις διαφορές ανάμεσα στη λεκτική και στη μη λεκτική επικοινωνία,

κατανοώντας πότε υφίσταται ασυνέπεια. Μολονότι είναι ικανά να καταλάβουν την απόσταση του λόγου με τα συναισθήματα, εντούτοις δε δύνανται να εφαρμόσουν εμπράκτως μια τέτοια συνθήκη. Είναι περισσότερο αυθόρμητοι λεκτικά και μη λεκτικά, γι' αυτό και δε θα επεξεργαστούν τα συναισθήματα τους και δε θα μηχανευτούν τρόπους κάλυψής τους (Babad, Bernieri & Rosenthal, 1991). Ο μη λεκτικός τρόπος έκφρασης, σε αντίθεση με το λεκτικό, είναι φυσικός κι όχι επιτηδευμένος, αφού δεν ελέγχεται εύκολα. Εξαιτίας τούτου, παρατηρείται απόκλιση στα λεγόμενα και στους μορφασμούς του προσώπου ή στις κινήσεις του σώματος. Άλλωστε, λεκτικά είναι πιο προσιτό κανείς να μιλά αόριστα και να μη φανερώνει τις πραγματικές σκέψεις και προθέσεις του, ενώ μη λεκτικά κάτι τέτοιο δεν είναι άμεσα εφικτό (Κατσιροπούλου, 2018).

Στην τελευταία ερώτηση του άξονα, οι συνεντευξιαζόμενοι αποκρίθηκαν πως υπάρχει ξεχωριστός μη λεκτικός τρόπος έκφρασης στα δύο φύλα, με τις γυναίκες να θεωρούνται περισσότερο διαχυτικές. Για τις διαφορές στα δύο γένη μίλησε κι η Καραλιόλιου (2020-2022). Η Γιάννου (2012-13), προέβη σε μία βαθύτερη μελέτη των μη λεκτικών συμπεριφορών για τα φύλα. Επισημαίνει ότι παρατηρούνται αλλιώτικες συμπεριφορές που επηρεάζονται από τις ορμόνες, τα ημισφαίρια του εγκεφάλου, τις βλέψεις και από κοινωνικούς παράγοντες. Συγκριτικά, οι γυναίκες ενήλικες κρίνονται ως πιο μεταδοτικές για την αποστολή των μη λεκτικών σημάτων. Τα στερεότυπα κι οι προκαταλήψεις για τα δύο φύλα επιδρούν, εξίσου, στη μη λεκτική συμπεριφορά τους. Η προσδοκία για μια εκφραστική παρουσία, όπως η γυναίκα, καθώς και η αγέρωχη στάση του άνδρα από την κοινωνία τους οδηγεί και τους δύο στην έμπρακτη υλοποίησή των κοινωνικών συμβάσεων (Keogh, 2014).

4.5 ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΟΡΑΣΗΣ ΣΤΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ; (4^ο ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ)

Στις δυσκολίες που συναντούν οι πέντε συμμετέχοντες λόγω των προβλημάτων όρασης, κατατέθηκαν ποικίλες απόψεις. Αυτές σχετίζονταν με καθημερινά ζητήματα, αλλά και με την πρόσωπο με πρόσωπο συνδιαλλαγή. Μερικές φορές, οι οδηγίες που δίνονται μπορεί να μην είναι σαφείς, κάτι που αποπροσανατολίζει τα τυφλά άτομα, ιδίως όταν πρόκειται για τη θέση ενός χώρου ή ενός αντικειμένου. Ο περιγραφικός λόγος, σε συνδυασμό με την ενημέρωση για την παρουσία ή την αποχώρηση κάποιων ανθρώπων είναι απαραίτητη, ώστε να έχουν αίσθηση του πλαισίου που κινούνται (Μεσελίδου & Πρατάνου, 2008). Αν και η προφορική και η γραπτή ανάπτυξη των τυφλών παιδιών μπορεί να αγγίζει το επίπεδο των βλεπόντων συμμαθητών τους, δεν ισχύει το ίδιο και για τον τομέα της κατανόησης. Η έλλειψη οπτικών ερεθισμάτων συχνά δεν τους βοηθά να αντιληφθούν το περιεχόμενο των λέξεων και γι' αυτό είναι καλό, στις περιπτώσεις που είναι εφικτό, οι έννοιες να προσεγγίζονται με εναλλακτικούς τρόπους (Τσιναρέλης, 2005).

Ομόφωνα, όλοι υπερασπίστηκαν το σημαντικό ρόλο που κατέχει η όραση στην πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία. Πράγματι, φαίνεται πως η βλεμματική

επαφή είναι εξέχουσας σημασίας, μιας κι εκδηλώνει το ενδιαφέρον προς το συνομιλητή. Αποτελεί δείγμα προσεκτικής ακρόασης των λεγομένων του πομπού κι ο τρόπος κι ο χρόνος κοιτάγματος θα λειτουργήσουν ως ανατροφοδότηση για εκείνον. Για παράδειγμα, η μεγάλη χρονική διάρκεια βλεμματικής επαφής ή και το έντονο βλέμμα μεταφράζονται ως απειλητικά, με το άτομο να αναζητεί διέξοδο από τη συνομιλία. Μάλιστα, επιταχύνεται η διαδικασία της αποκωδικοποίησης και της κατανόησης του μηνύματος, αποδίδοντάς του συναισθηματική χροιά. Η βλεμματική επαφή πομπού και δέκτη προσφέρει εξατομικευμένο νόημα στη συζήτηση, ακόμη κι αν ο πομπός απευθύνεται σε πλήθος ανθρώπων (Jensen, Moynihan, & Salomonsen, 2018· Homke, Holler & Levinson, 2017· Χατζηγεωργίου, 2018).

Κοινό βίωμα των ερωτηθέντων είναι η κοινωνική απομόνωση που ανά καιρούς έχουν αισθανθεί, εξαιτίας της δυσκολίας κατανόησης των μη λεκτικών σημάτων. Η πρόσληψη της μη λεκτικής επικοινωνίας, εν γένει, στηρίζεται στο βλέμμα, κι ως εκ τούτου τα προβλήματα όρασης τη δυσχεραίνουν. Αρκετά είναι τα άτομα που έχουν νιώσει αποκομμένοι από τον περίγυρο, επειδή αδυνατούν να αρχίσουν και να διατηρήσουν τη βλεμματική επαφή με το συνομιλητή τους. Στις συζητήσεις που απουσιάζει ο λόγος ή δεν επεξηγείται μία χειρονομία που είναι απαραίτητη για την αντίληψη της έκβασης τους, τα άτομα με μερική ή ολική τύφλωση θα δυσκολευτούν να ακολουθήσουν τη ροή της επικοινωνίας. Επιπλέον, μέσα από τα μάτια καθρεπτίζονται συναισθήματα, τα οποία δε θα φθάσουν στον τυφλό, εάν πρώτα δεν ειπωθούν λεκτικά (Qui, Hu & Rauterberg, 2015).

Ολοκληρώνοντας, οι συνεντευξιαζόμενοι πιστεύουν πως έχουν υπάρξει στιγμές που έχουν παρερμηνεύσει τη συμπεριφορά του άλλου, λόγω λανθασμένης αιτιολόγησης της μη λεκτικής στάσης τους. Κάτι τέτοιο είναι πιθανόν να συμβεί όχι μόνο στα άτομα με προβλήματα όρασης, αλλά και στους βλέποντες, αφού υφίστανται και πρόσθετοι, πέρα της όρασης, παράγοντες που επιδρούν στην κατανόηση του μη λεκτικού μηνύματος. Κάποιοι από αυτούς είναι οι συνθήκες του περιβάλλοντος, το μήνυμα κι ο τρόπος μεταφοράς του από τον πομπό (Αλεξανδροπούλου, 2020).

4.6 ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Συμπερασματικά, φαίνεται πως η επικοινωνία αποτελεί έναν όρο που φέρει διαφορετική σημασία για τον κάθε άνθρωπο. Υλοποιήθηκε ένας διαχωρισμός από την πλευρά κάποιων συμμετεχόντων της έρευνας, αναφορικά με την έννοια της «επικοινωνίας», η οποία περιλαμβάνει τη λεκτική και τη μη λεκτική μορφή. Οι υπόλοιποι δύο υπογράμμισαν της αξία της «κατανόησης» για την επικοινωνία και σε δεύτερο πλαίσιο προέβησαν στην προηγούμενη διάκριση. Συνηθίζουν συχνά να ταυτίζουν το άρωμα με μία συγκεκριμένη συνθήκη, όμως γενετικά τούτη δεν υπερισχύει συγκριτικά με εκείνη των βλεπόντων. Παρόλα αυτά, η εξάσκηση διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη βελτίωσή της. Αντίστοιχα, επισήμαναν πως ο τόνος της φωνής είναι ιδιαίτερα βοηθητικός στην ανίχνευση της συναισθηματικής κατάστασης του άλλου. Μόνο ένας από αυτούς διαφώνησε μαζί τους, διατηρώντας

την άποψη πως η μη λεκτική επικοινωνία δε θα έπρεπε να περιλαμβάνει στοιχεία που εμπλέκουν και το λόγο. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν υποστηρίζεται και βιβλιογραφικά, αφού οι πηγές τάσσονται υπέρ με την πρώτη πεποίθηση. Πολιτισμικά παρατηρούνται μεταβολές της μη λεκτικής επικοινωνίας, με τον εκάστοτε λαό να έχει ξεχωριστές μη λεκτικές καταβολές.

Για τα τρία κεντρικά συναισθήματα της χαράς, της λύπης, αλλά και της οργής που μελετήθηκαν, οι συνεντευξιαζόμενοι χρησιμοποιούν ποικίλους τρόπους έκφρασης, οι οποίοι διαφοροποιούνται ανάλογα με το περιβάλλον που λαμβάνει χώρα η επικοινωνία, το πρόσωπο στο οποίο απευθύνονται, καθώς κι από τα ατομικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους. Γι' αυτό, άλλωστε, είναι πιο διαχυτικοί στις σχέσεις τους με οικεία πρόσωπα απ' ότι με αγνώστους, ώστε να αποφύγουν το ενδεχόμενο της παρεξήγησης. Η χρήση της μη λεκτικής επικοινωνίας προσφέρει μεγαλύτερη διαύγεια, κάνοντας ακόμη πιο κατανοητά τα λεκτικά μηνύματα. Η ίδια μπορεί, ακόμη, να απαρτίσει διδακτικό αντικείμενο.

Εξαιτίας του μοναδικού χαρακτήρα του κάθε ερευνώμενου, σε συνδυασμό με το βαθμό της οπτικής του αναπηρίας, προέκυψαν ευρείες απόψεις για την αντίληψη των μη λεκτικών σημάτων. Όλοι εκδήλωσαν συμφωνία στις αποκρίσεις τους για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν όταν προσπαθούν να καταλάβουν τη μη λεκτική επικοινωνία του συνομιλητή τους, με κέντρο βάρους τη βλεμματική επαφή και τις χειρονομίες. Αντίθετα, διαφώνησαν στα μη λεκτικά μέσα που συμβάλλουν για τους ίδιους στη συνειδητοποίηση των μηνυμάτων της επικοινωνίας. Η αξία της μη λεκτικής επικοινωνίας, παρά την απώλεια όρασης, αναγνωρίζεται από τα άτομα με οπτική αναπηρία κι είναι θεμιτό αυτή να συμμετέχει στη λεκτική έκφραση. Βέβαια, δεν εμφανίζεται πάντοτε με πληρότητα στο λόγο, με αποτέλεσμα την επικράτηση μίας σύγχυσης ανάμεσα στις δύο. Διατείνονται ότι η μη λεκτική επικοινωνία των γυναικών είναι περισσότερο περιγραφική, πράγμα που ενδεχομένως να οφείλεται σε βιολογικούς και κοινωνικούς παράγοντες.

Τέλος, μίλησαν για πολλών ειδών δυσκολίες στην επικοινωνία, εν γένει, λόγω των προβλημάτων όρασης. Αν και απουσιάζει η όραση, αυτή δεν αποτελεί εμπόδιο στην παραδοχή της σπουδαιότητας της για πομπό και δέκτη σε μια συνδιαλλαγή. Έχουν υπάρξει θύματα της κοινωνικής απομόνωσης, εξαιτίας της αναπηρίας τους, αφού οι συνομιλητές τους ενδέχεται να μεταφέρουν, ουσιαστικά, για την έκβαση της συζήτησης, μόνο μη λεκτικά μέσα. Πιθανότατα, τούτη να αποτελεί και μία από τις αιτίες παρερμηνείας της μη λεκτικής συμπεριφοράς των άλλων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

5.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Έπειτα από τη μελέτη του θέματος της μη λεκτικής επικοινωνίας στα άτομα με τύφλωση, από την έρευνα που διεξήχθη προέκυψαν ορισμένα πορίσματα που συζητήθηκαν κι ερμηνεύθηκαν προηγουμένως. Τώρα, θα παρουσιαστούν οι περιορισμοί κι προτάσεις που συστήνω τόσο για την ένταξη της μη λεκτικής επικοινωνίας στην εκπαιδευτική διαδικασία όσο και για την προέκταση της έρευνας σε μελλοντικό χρόνο. Μετά το πέρας αυτών, επισυνάπτεται ο επίλογος.

5.2 ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ

Η ενότητα της μη λεκτικής επικοινωνίας, αν και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και εξετάστηκε σε βάθος, εντούτοις αναγνωρίζω το γεγονός πως εμφανίζει ορισμένα ελλείμματα. Αυτά θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής: το μικρό δείγμα έρευνας, η προσωπική κρίση για τη δημιουργία του οδηγού συνέντευξης, σε συνάρτηση και με τη σκοπιμότητα επιλογής των συμμετεχόντων. Αναλυτικότερα, οι συνεντευξιαζόμενοι της έρευνας σε πλήθος ήταν πέντε, λίγος σχετικά αριθμός, που ενδεχομένως ισοδυναμεί με περιορισμένο εύρος αποτελεσμάτων. Επιπλέον, παρά την εκτενή βιβλιογραφική ανασκόπηση, δεν εντοπίστηκαν αντίστοιχες διεθνείς μελέτες που να περιλάμβαναν οδηγούς συνέντευξης. Αυτό οδήγησε στη σύνταξή τους από εμένα, βασιζόμενη στα στοιχεία που είχα συλλέξει. Τέλος, οι ερωτηθέντες ήταν οικεία για τον επιβλέποντα καθηγητή της εργασίας μου πρόσωπα, κι έτσι κατέστη πιο εύκολη η προσέγγισή τους.

5.3 ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Στο άρθρο των Schwebel και Schwebel (2002), γίνονται κάποιες προτάσεις για την καλλιέργεια της μη λεκτικής επικοινωνίας στους μαθητές εντός μίας σχολικής τάξης. Ο δάσκαλος μπορεί να χωρίσει τους μαθητές ανά ζεύγη για την ενασχόληση με ένα παιχνίδι ρόλων, όπου ο ένας θα κατέχει το ρόλο του συνεντευκτή κι ο άλλος εκείνον του συνεντευξιαζόμενου. Ένα τέτοιο παιχνίδι είναι εφικτό να συμβεί και στα πλαίσια του μαθήματος της «Νεοελληνικής Γλώσσας», προκειμένου να εργαστούν πάνω στον προφορικό λόγο και στη μη λεκτική επικοινωνία. Οι μαθητές ενδείκνυται να έχουν έναν οδηγό για να τους κατευθύνει, με ερωτήσεις που τροποποιούνται ανάλογα με το περιβάλλον που θα επιλέξουν να δραστηριοποιηθούν. Με αυτόν τον τρόπο, θα είναι σε θέση να παρατηρήσουν τις εναλλαγές της μη λεκτικής συμπεριφοράς, τόσο των ίδιων όσο και του ζευγαριού τους.

Πέρα από τέτοιες ενέργειες, για την καλύτερη κατανόηση της μη λεκτικής επικοινωνίας για τους μαθητές με ή χωρίς οπτική αναπηρία, ο παιδαγωγός οφείλει να τη χρησιμοποιεί ουσιαστικά στην εκπαιδευτική πράξη. Η κίνηση στον χώρο, οι χειρονομίες, η βλεμματική επαφή, η αλλαγή στον τόνο και στην ένταση της φωνής, μαζί με τη στάση του σώματος και τις εκφράσεις του προσώπου καθιστούν αποτελεσματικότερη τη μάθηση, διδάσκοντας ταυτόχρονα τα μέσα της μη λεκτικής επικοινωνίας και την αξία της για την ορθότερη μεταφορά των μηνυμάτων (Miller, 1988).

Η παραδοσιακή διδασκαλία, ακόμη και στον τομέα της μη λεκτικής επικοινωνίας, δε θα ευνοήσει τα άτομα με οπτική αναπηρία λόγω των προβλημάτων όρασης τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την απόκλιση της οπτικοποίησης ως κύριας μεθόδου από τον εκπαιδευτικό για τη διδασχή του αντικειμένου. Γι' αυτό, εκείνη αντικαθίσταται από την αίσθηση της αφής, με ανάγλυφα σχήματα και τη χρήση του κώδικα Braille στα κείμενα (Κόζα, 2022).

Τα θεατρικά παιχνίδια αποτελούν βασική παράμετρο για τη μετάδοση των μη λεκτικών πληροφοριών. Ανάμεσά τους βρίσκονται η μίμηση, το παιχνίδι με τους καθρεφτισμούς, η παγωμένη εικόνα, το μάντεμα των συναισθημάτων, η δραματική αφήγηση και το παιχνίδι ρόλων, μέσω των οποίων παιδιά κι ενήλικες γνωρίζουν καλύτερα τον μη λεκτικό κώδικα επικοινωνίας. Στα τυφλά άτομα κι εδώ μπορεί να αξιοποιηθεί η αφή για την εξοικείωση με τη μη λεκτική συμπεριφορά, αγγίζοντας τα πρόσωπα άλλων ή και ολόκληρου του σώματος για την ανίχνευση των συναισθημάτων (Surkamp, 2014).

Τα τελευταία χρόνια, η τεχνολογική ανάπτυξη έχει φέρει καινοτομίες στο χώρο, με αντικείμενο ενδιαφέροντος τη μη λεκτική επικοινωνία. Λαμβάνοντας υπόψιν τις δυσκολίες που καθημερινά αντιμετωπίζουν σ' αυτόν τον τομέα τα άτομα με απώλεια όρασης, έχουν κατασκευαστεί κάποια βοηθήματα, ώστε να μπορέσουν να την κατανοήσουν βαθύτερα. Παρά την ύπαρξή τους, δεν είναι ευρέως γνωστά, τουλάχιστον στα ελληνικά εδάφη και προτείνεται η αξιοποίηση τους από περισσότερους χρήστες (Μπισχινώτης, 2022).

5.4 ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Στο διάστημα της επεξεργασίας της μελέτης που υλοποιήθηκε, αναδύθηκαν κάποια προτάσεις που ένας μελλοντικός ερευνητής θα μπορούσε να λάβει υπόψη του, ώστε να διευρυνθούν τα πορίσματα. Αρχικά, θα ήταν καλό ο πληθυσμός που θα συμμετέχει να είναι μεγαλύτερος, περιλαμβάνοντας και άτομα χωρίς προβλήματα όρασης, ώστε να συγκριθούν τα αποτελέσματα των δύο ομάδων ανθρώπων. Εξίσου, είναι θεμιτό να προστεθούν περισσότερες ερωτήσεις στον οδηγό συνέντευξης για την πιο ολιστική εξέταση του θέματος, ενώ παράλληλα είναι δυνατόν να συνδυαστούν τα ποσοτικά και ποιοτικά εργαλεία, με την επιπλέον χορήγηση ενός ερωτηματολογίου κλειστών απαντήσεων. Την ίδια στιγμή, με τη λήψη ενός δείγματος από διαφορετικές χώρες της Ευρώπης, αλλά και του κόσμου, ξεχωριστού φύλου και ηλικίας, θα επιτευχθεί η

διεξοδικότερη ανάλυση των παραγόντων που επηρεάζουν τη μη λεκτική στάση των ανθρώπων.

5.5 ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Εν κατακλείδι, η μη λεκτική επικοινωνία συμπληρώνει το λόγο, μεταδίδοντας πληρέστερα το μήνυμα του πομπού. Μερικές φορές, μάλιστα, φαίνεται να αποκτά νόημα αυτούσια, υποκαθιστώντας την προφορική ομιλία. Η μορφή της ποικίλει ανάλογα με τις συνθήκες διεξαγωγής της συζήτησης και των συμμετεχόντων της. Υπάρχουν ορισμένοι παράγοντες που επιδρούν και καθορίζουν τη σύσταση της, σαν την ηλικία, το φύλο ή την πολιτισμική καταγωγή, οι οποίοι δε βρίσκονται στη δικαιοδοσία του καθενός για να τους τροποποιήσει. Εντάσσονται σ' αυτήν οι εκφράσεις του προσώπου, οι χειρονομίες, η στάση του σώματος, ο τόνος της φωνής, η αίσθηση της όσφρησης, καθώς κι η βλεμματική επαφή. Η μη λεκτική επικοινωνία απαιτεί την όραση, ώστε να διαθέτει ισχύ και σημασία, κάτι που εξ' ορισμού στα τυφλά άτομα δε διευκολύνεται. Ωστόσο, τα προβλήματα όρασης δεν ισοδυναμούν με την παντελή απουσία της, τη στιγμή που αυτή κατακτάται και βελτιώνεται στην πορεία της ζωής του ατόμου. Άλλωστε, ο μη λεκτικός τρόπος έκφρασης είναι ελεύθερος, δεν πρέπει να επιδέχεται κριτική και αρνητικό σχολιασμό, αφού δεν υφίστανται οι έννοιες του «σωστού» και του «λάθους», όταν επιθυμεί κάποιος να εκφράσει τα ειλικρινή του αισθήματα.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alsawy, S., Tai, S., McEvoy, P., & Mansell, W. (2020). 'It's nice to think somebody's listening to me instead of saying "oh shut up"'. People with dementia reflect on what makes communication good and meaningful. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 27(2), pp. 151-161.
- Ambady, N., LaPlante, D., Nguyen, T., Rosenthal, R., Chaumeton, N., & Levinson, W. (2002, July). Surgeons' tone of voice: A clue to malpractice history. *Surgery*, 132(1), pp. 5-9.
- Babad, E., Bernieri, F., & Rosenthal, R. (1991, Spring). Students as judges of teachers' verbal and nonverbal behavior. *American Educational Research Journal*, 28(1), pp. 211-234.
- Barkai, J. L. (1990). Nonverbal communication from the other side. *Speaking Body Language*, 27(1), pp. 101-125.
- Blahova, M. (2015). Specific role of nonverbal communication in business. *European Scientific Journal*, 11(10), pp. 9-19.
- Blascovich, J. J., & Hartel, C. R. (2008). *Human behavior in military contexts*. Washington: The National Academies Press.
- Bull, P. E. (1987). *Posture and gesture*. Great Britain: Pergamon Press.
- Burgoon, J. K., Guerrero, L. K., & Manusov, V. (2011). Nonverbal signals. In M. L. Knapp, & J. A. Daly, *The SAGE Handbook of Interpersonal Communication* (pp. 239-280). United States of America: SAGE.
- Burgoon, J. K., Manusov, V., & Guerrero, L. K. (2022). *Nonverbal communication*. New York: Routledge.
- Cuevas, I., Plaza, P., Rombaux, P., Collignon, O., De Volder, A., & Renier, L. (2010, June). Do people who became blind early in life develop a better sense of smell? A psychophysical study. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 104(6), pp. 369-379.
- Dacey, J., & Ripple, R. (1969). Relationships of some adolescent characteristics and verbal creativity. *Psychology in the Schools*, 6(3), pp. 321-324.
- Dalgleish, T., & Power, M. J. (1999). *Handbook of cognition and emotion*. Chichester, New York, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto: John Wiley and Sons.

- Davidhizar, R., & Cosgray, R. (1991, August 01). Being an effective speaker. *Today's OR Nurse*, 13(8), pp. 36-38.
- De Freitas Macedo Costa, K. N., Freitag Pagliuca, L. M., De Almeida, P. C., Moreina Leitao Cardoso, M. V., & De Almeida Reboucas, C. B. (2009, June). Aspects of verbal communication between nurses and visually impaired people. *Revista da Rede de Enfermagem do Nordeste*, 10(2), pp. 29-36.
- Deffenbacher, J. L., Oetting, E. R., Lynch, R. S., & Morris, C. D. (1996). The expression of anger and its consequences. *Behaviour Research and Therapy*, 34(7), pp. 575-590.
- Dey, I. (1993). *Qualitative Data Analysis-A user-friendly guide for social scientists*. London and New York: Routledge.
- Dil, N. (1984). Nonverbal communication in young children. *Topics in Early Childhood Special Education*, 4(2), pp. 82-99.
- Djellal, F., Francoz, D., Gallouj, C., Gallouj, F., & Jacquin, Y. (2003). Revising the definition of research and development in the light of the specificities of services. *Science and Public Policy*, pp. 415-429.
- Entman, R. M. (1989, May). How the media affect what people think: An information processing approach. *The Journal of Politics*, 51(2), pp. 347-370.
- Eveland Jr., W. P., & Cooper, K. E. (2013). An integrated model of communication influence on beliefs. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110(3), pp. 14088-14095.
- Ficten, C., Judd, D., Tagalakis, V., Amsel, R., & Robillard, K. (1991, November). Communication cues used by people with and without visual impairments in daily conversations and dating. *Journal of Vision Impairment & Blindness*, 85(9), pp. 371-378.
- Fisher, A. H. (2000). *Gender and Emotion*. United Kingdom and France: The Press Syndicate of the University of Cambridge.
- Frith, C. (2009). Role of facial expressions in social interactions. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, pp. 3453-3458.
- Fussell, S. R. (2014). *The verbal communication of emotions Interdisciplinary Perspectives*. London and New York: Routledge.
- Galati, D., Sini, B., Schmidt, S., & Tinti, C. (2003). Spontaneous facial expressions in congenitally blind and sighted children aged 8-11. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, pp. 418-428.

- Gamble, T. K., & Gamble, M. (2017). *Nonverbal messages tell more. A practical guide to nonverbal communication*. New York & London: Routledge.
- Gillies, M., & Slater, M. (2005). *Non-verbal communication for correlational characters*. London: University College London.
- Gougoux, F., Lepore, F., Lassonde, M., Voss, P., Zatorre, R. J., & Belin, P. (2004, July 15). Pitch discrimination in the early blind. *Nature*, *430*(1), pp. 309-309.
- Gozalova, M. R., Gazilov, M. G., Kobeleva, O. V., Seredina, M. I., & Loseva, E. S. (2016, July). Non-verbal communication in the modern world. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, *7*(4), pp. 553-558.
- Graham, G. H., Unruh, J., & Jennings, P. (1991, January 01). The impact of nonverbal communication in organizations: A survey of perceptions. *The Journal of Business Communication*, *28*(1), pp. 45-62.
- Gunderson, C. A., Baker, A., Pence, A. D., & Ten Brinke, L. (2023). Interpersonal consequences of deceptive expressions of sadness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *49*(1), pp. 97-109.
- Hall, J. A., Horgan, T. G., & Murphy, N. A. (2019, September 26). Nonverbal communication. *Annual Review of Psychology*, *70*(1), pp. 271-294.
- Hallahan, K., Holtzhausen, D., Van Ruler, B., Vercic, D., & Sriramesh, K. (2007). Defining strategic communication. *International Journal of Strategic Communication*, *1*(1), pp. 3-35.
- Hauser, M. D. (1997). *The evolution of communication*. United States of America: MIT Press.
- Henley, N. M. (1973-74). Power, sex, and nonverbal communication. *Berkeley Journal of Sociology*, *18*(1), pp. 1-26.
- Hinde, R. A. (1999). *Non-verbal communication*. London, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Hold, B., & Schleidt, M. (1997). The importance of human odour in non-verbal communication. *Zeitschrift für Tierpsychologie*, *43*(3), pp. 225-238.
- Homke, P., Holler, J., & Levinson, S. C. (2017). Eye blinking as addressee feedback in face-to-face conversation. *Research on Language and Social Interaction*, *50*(1), pp. 54-70.
- Janousek, J. (2019). Verbal communication as a psychological problem. *Journal of Russian & East European Psychology*, *56*(1), pp. 1-85.
- Jensen, U. T., Moynihan, D. P., & Salomonsen, H. H. (2018, February 21). Communication the vision: How face-to-face dialogue facilitates

- transformational leadership. *Public Administration Review*, 78(3), pp. 350-361.
- Jones, S. E., & LeBaron, C. D. (2002, September). Research on the relationship between verbal and nonverbal communication: Emerging integrations. *Journal of Communication*, 52(3), pp. 499-521.
- Kahlbaugh, P. E., & Haviland, J. M. (1994, Spring). Nonverbal communication between parents and adolescents: A study of approach and avoidance behaviors. *Journal of Nonverbal Behavior*, 18(1), pp. 91-113.
- Kendon, A. (1981). *Nonverbal communication, interaction, and gesture*. Netherlands: Mouton Publishers.
- Kendon, A. (1983). *The study of gesture: Some remarks on its history*. New York: Plenum Press.
- Keogh, E. (2014). Gender differences in the nonverbal communication of pain: A new direction for sex, gender and pain research? *Pain*, 155(10), pp. 1927-1931.
- Kirch, M. S. (1979, December). Non-verbal communication across cultures. *The Modern Language Journal*, 63(8), pp. 416-423.
- Knapp, M. L., Hall, J. A., & Horgan, T. G. (2014). *Nonverbal communication in human interaction*. United States of America: Wadsworth Cengage Learning.
- Krauss, R. M., Chen, Y., & Chawla, P. (1991). Nonverbal behavior and nonverbal communication: What do conversational hand gestures tell us? In M. Zanna, *Advances in experimental social psychology* (pp. 389-450). San Diego: CA: Academic Press.
- Krishna, S., Colbry, D., Black, J., Balasubramanian, V., & Panchanathan, S. (2008, September 29). A systematic requirements analysis and development of an assistive device to enhance the social interaction of people who are blind or visually impaired. *Workshop on Computer Vision Applications for the Visually Impaired*, 1(1).
- Laplante, D., & Ambady, N. (2003). On how things are said: Voice tone, voice intensity, verbal content, and perceptions of politeness. *Journal of Language and Social Psychology*, 22(4), pp. 434-441.
- Leathers, D., & Eaves, M. H. (2016). *Successful nonverbal communication*. London and New York: Routledge.
- Lieberman, D. A., Rigo, T. G., & Campaign, R. F. (1988, Fall). Age-related differences in nonverbal decoding ability. *Communication Quarterly*, 36(4), pp. 290-297.

- Luers, J. C., Mikolajczak, S., Hahn, M., Wittekindt, C., Beutner, D., Huttenbrink, K.-B., & Damm, M. (2014). Do the blind smell better? *European Archives of Oto-Rhino-Laryngology*, 271(1), pp. 1933-1937.
- Magnusson, A.-K., & Karlsson, G. (2008, May 16). The body language of adults who are blind. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 10(2), pp. 71-89.
- Majchrzak, D., Eberhard, J., Kalas, B., & Wagner, K.-H. (2017). Do visually impaired people develop superior smell ability? *Perception*, 00(0), pp. 1-12.
- Mandal, F. B. (2014). Nonverbal communication in humans. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 24(4), pp. 417-421.
- Matsumoto, D., & Hwang, H. C. (2016). The cultural bases of nonverbal communication. In D. Matsumoto, H. C. Hwang, & M. G. Frank, *APA Handbook of nonverbal communication* (pp. 77-101). United States of America: APA Publishing.
- Matsumoto, D., & Willingham, B. (2009). Spontaneous facial expressions of emotion of congenitally and noncongenitally blind individuals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(1), pp. 1-10.
- Miller, P. W. (1988). *Nonverbal communication*. Washington: National Education Association.
- Niebuhr, O., Voße, J., & Brem, A. (2016). What makes a charismatic speaker? A computer-based acoustic-prosodic analysis of Steve Jobs tone of voice. *Computers in Human Behavior*, 64(1), pp. 366-382.
- Peace, V., Miles, L., & Johnston, L. (2006). It doesn't matter what you wear: The impact of posed and genuine expressions of happiness on product evaluation. *Social Cognition*, 24(2), pp. 137-168.
- Peleg, G., Katzir, G., Peleg, O., Kamara, M., Brodsky, L., Hel-Or, H., . . . Nevo, E. (2009). Facial expressions in various emotional states in congenitally blind and sighted subjects. *Israel Journal of Ecology & Evolution*, 55(1), pp. 11-30.
- Phutela, D. (2015). The importance of non-verbal communication. *IUP Journal of Soft Skills*, 9(4), pp. 43-49.
- Pitton, D., Warring, D., Frank, K., & Hunter, S. (1993). *Multicultural messages: Nonverbal communication in the classroom*. Minnesota: Reports-Research/Technical.
- Qiu, S., Hu, J., & Rauterberg, M. (2015, February 12-14). Nonverbal signals for face-to-face communication between the blind and the sighted. *Proceedings of International Conference on Enabling Access for Persons with Visual Impairment*, pp. 157-165.

- Rakovic, M., Duarte, N. F., Marques, J., Billard, A., & Santos-Victor, J. (2022). The gaze dialogue model: Nonverbal communication in HHI and HRI. *IEEE Transactions on Cybernetics*.
- Remland, M. S. (2016). *Nonverbal communication in everyday life*. United States of America: Library of Congress Cataloging-in-Publication Data.
- Riggio, R. E., Friedman, H. S., & DiMatteo, M. R. (1981). Nonverbal greetings: Effects of the situation and personality. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 7(4), pp. 682-689.
- Rocci, A., & De Saussure, L. (2016). *Verbal Communication*. Berlin and Boston: De Gruyter Mouton.
- Ruesch, J., & Kees, W. (1969). *Nonverbal Communication*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Rychtarikova, M. (2015). How do blind people perceive sound and soundscape? *Akustika*, 23(1), pp. 1-4.
- Sak-Wernicka, J. (2014). The effect of nonverbal cues on the interpretation of utterances by people with visual impairments. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 108(2), pp. 133-143.
- Sauter, D. A., & Scott, S. K. (2007). More than one kind of happiness: Can we recognize vocal expressions of different positive states? *Motivation and Emotion*, 31(1), pp. 192-199.
- Schwebel, D. C., & Schwebel, M. (2002). Teaching nonverbal communication. *College Teaching*, 50(3), pp. 88-91.
- Segestråle, U., & Molnar, P. (1997). *Nonverbal communication. Where nature meets culture*. New York and London: Routledge.
- Sharkey, W. F., Asamoto, P., Tokunaga, C., Haraguchi, G., & McFaddon-Robar, T. (2000, September). Hand gestures of visually impaired and sighted interactions. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 94(9), pp. 549-563.
- Silverstone, R., & Hirsch, E. (1992). *Consuming technologies*. United Kingdom: Routledge.
- Singh, N. N., McKay, J. D., & Singh, A. N. (1998). Culture and mental health: Nonverbal communication. *Journal of Child and Family Studies*, 7(4), pp. 403-409.
- Sonkusare, J. S., Chopade, N. B., Sor, R., & Tade, S. L. (2015). A review on hand gesture recognition system. *International Conference on Computing Communication Control and Automation*, pp. 790-794.

- Stephanidis, C. (2014). *HCI International 2014-Posters' extended abstracts*. Heraklion, Crete, Greece: Springer.
- Surkamp, C. (2014). Non-verbal communication: Why we need it in foreign language teaching and how we can foster it with drama activities. *Scenario: A Journal of Performative Teaching, Learning, Research, VIII(2)*, pp. 28-42.
- Sutiyatno, S. (2018, March). The effect of teacher's verbal communication and non-verbal communication on students' English achievement. *Journal of Language Teaching and Research, 9(2)*, pp. 430-437.
- Thylefors, B., Negrel, A.-D., Pararajasegaram, R., & Dadzie, K. (1995). Global data on blindness. *Bulletin of the World Health Organization, 73(1)*, pp. 115-121.
- Valente, D., Theurel, A., & Gentaz, E. (2018, June 23). The role of visual experience in the production of emotional facial expressions by blind people: A review. *Psychonomic Bulletin & Review, 25(1)*, pp. 483-497.
- VanNewkirk, M. R., Weih, L., McCarty, C. A., & Taylor, H. R. (2001, May). Cause-specific prevalence of bilateral visual impairment in Victoria, Australia. *Ophthalmology, 108(5)*, pp. 960-967.
- Vashist, P., Senjam, S. S., Gupta, V., Gupta, N., & Kumar, A. (2017). Definition of blindness under national programme for control of blindness: Do we need to revise it? *Indian Journal of Ophthalmology, 65(2)*, p. 92.
- Weiss, C. H. (2001). The many meanings of research utilization. *Public Administration Review, pp. 426-431*.
- Wierzbicka, A. (1995). Kisses, handshakes, bows: The semantics of nonverbal communication. *Semiotica, 3(4)*, pp. 207-252.
- Zuckerman, M., DeFrank, R. S., Hall, J. A., Larrance, D. T., & Rosenthal, R. (1979). Facial and vocal cues of deception and honesty. *Journal of Experimental Social Psychology, 15(4)*, pp. 378-396.

2. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδροπούλου, Δ. (2020). *Λεκτική-μη λεκτική επικοινωνία εκπαιδευτή-εκπαιδευόμενων στην εκπαίδευση ενηλίκων: Η περίπτωση των ΙΕΚ*. Πάτρα: Διπλωματική Εργασία.
- Αραμπατζίδου, Ν. Η. (2014). *Η μη λεκτική επικοινωνία παιδιών και γονέων στη σχολική ηλικία-Εμπειρική έρευνα*. Θεσσαλονίκη: Διπλωματική Εργασία.
- Βασιλείου, Κ. (2004). *Μη λεκτική επικοινωνία: Η σημασία της στη διδακτική και τη μαθησιακή διαδικασία*. Ιωάννινα: Διδακτορική Διατριβή.
- Γιάννου, Β. (2012-13). *Μη λεκτική επικοινωνία εκπαιδευτικού-μαθητή. Η επίδραση του φύλου του εκπαιδευτικού στη μη λεκτική επικοινωνία του με μαθητές-μαθήτριες*. Αθήνα: Διδακτορική Διατριβή.
- Γκιουζελάκης, Κ. (2008). *Μη λεκτική επικοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Πτυχιακή Εργασία.
- Γκορτσά, Μ. Χ. (2019). Πολυπολιτισμικότητα και μη λεκτική συμπεριφορά και επικοινωνία. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 68(1), pp. 30-45.
- Δελλαπόρτα, Ε. (2020). *Η μη λεκτική επικοινωνία στην εκπαίδευση ενηλίκων και η επίδρασή της στην εκπαιδευτική διεργασία και στην αποτελεσματικότητα της μάθησης. Μελέτη περίπτωσης εκπαιδευτών ξένων γλωσσών ιδιωτικού φροντιστηρίου του Νομού Αττικής*. Αθήνα: Διπλωματική Εργασία.
- Ευαγγελόπουλος, Σ. Β. (1992). *Η λεκτική επικοινωνία στη σχολική τάξη*. Αθήνα: Διδακτορική διατριβή.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2017). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας και επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Τζιόλα.
- Καμπάνη, Ε. (2006). *Διερεύνηση των δεξιοτήτων και των τεχνικών που εφαρμόζουν τυφλοί μαθητές κατά την αναγνώριση γεωμετρικών σχημάτων μέσω ενεργητικής αφής*. Βόλος: Πτυχιακή Εργασία.
- Καραλιόλιου, Σ. (2020-2022). *Η ανάπτυξη της λεκτικής και της μη λεκτικής επικοινωνίας στο πλαίσιο της σχολικής τάξης. Μελέτη περιπτώσεων σχολικής ζωής και ο ρόλος τους στην ερμηνεία της μη λεκτικής συμπεριφοράς*. Φλώρινα: Διπλωματική Εργασία.
- Κατσιροπούλου, Ι. Μ. (2018). *Ο ρόλος της εικονογράφησης στην παιδική λογοτεχνία. Μια μη λεκτική επικοινωνιακή προσέγγιση*. Ρόδος: Διπλωματική Εργασία.
- Κόζα, Μ. (2022). *Διερεύνηση τεχνικών ενεργητικής αφής μαθητών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης με αναπηρία όρασης κατά τη διαδικασία εύρεσης εμβαδού ορθογώνιων επιφανειών*. Ρόδος: Διδακτορική Διατριβή.

- Κούρτη, Ε. (2007). *Η μη λεκτική επικοινωνία στο σχολείο*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Λιάμπα, Δ. (2018). *Κακοποίηση των ατόμων με οπτική αναπηρία*. Θεσσαλονίκη: Διπλωματική Εργασία.
- Μαγκανιάρη, Ε. (2021). *Αγγίζοντας την Τέχνη-Έρευνα σε πληθυσμό με τύφλωση*. Θεσσαλονίκη: Διπλωματική Εργασία.
- Μεσελίδου, Ό., & Πρατάνου, Α. (2008). *Ψυχοκοινωνικά προβλήματα ατόμων με προβλήματα όρασης*. Θεσσαλονίκη: Πτυχιακή Εργασία.
- Μέτσιου, Α. (2008). *Η προσαρμοστική συμπεριφορά παιδιών και εφήβων με προβλήματα όρασης, με τη χρήση της Κλίμακας Προσαρμοστικής Συμπεριφοράς Vineland*. Θεσσαλονίκη: Μεταπτυχιακή Εργασία.
- Μπισχινιώτης, Β. (2022). *Η συμβολή της υποστηρικτικής τεχνολογίας στην επικοινωνία και την κινητικότητα των ατόμων με οπτική αναπηρία*. Θεσσαλονίκη: Διπλωματική Εργασία.
- Νιζορίδου, Ι. (2020). *Η ενσυναίσθηση και η διαχείριση του θυμού σε μαθητές δημοτικού σχολείου*. Φλώρινα: Πτυχιακή Εργασία.
- Νικολάου, Γ. (2011). *Διαπολιτισμικότητα-Διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Πανεπιστημιούπολη Δουρούτης.
- Οικονόμου, Α. (2017). *Μη λεκτική επικοινωνία και ηγεσία*. Βόλος: Διπλωματική Εργασία.
- Παπακυρίτση, Ε. (2016). *Η διερεύνηση της έννοιας του αυτοπροσδιορισμού στα άτομα με προβλήματα όρασης και τύφλωση*. Βόλος: Διπλωματική Εργασία.
- Σακαρέλου, Κ. (2018). *Αντίληψη, κατανόηση και έκφραση μέσω του σχεδίου συναισθηματικών, σωματικών και νοητικών καταστάσεων στην παιδική ηλικία*. Ιωάννινα: Διπλωματική Εργασία.
- Σουλαχάκη, Α.-Μ. (2021). *Αντιλήψεις καθηγητών Φ.Α. σε καινοτόμες δραστηριότητες ένταξης μαθητών με τύφλωση*. Τρίκαλα: Διπλωματική Εργασία.
- Στεργίου, Γ. Κ. (2008). *Η λεκτική επικοινωνία στο δημοτικό σχολείο και ο ρόλος της στην παραγωγή και καλλιέργεια του προφορικού λόγου*. Ιωάννινα: Διδακτορική διατριβή.
- Τερζάκη, Θ. (2011). *Η μη λεκτική επικοινωνία στο νηπιαγωγείο*. Ρόδος: Πτυχιακή Εργασία.
- Τερζοπούλου, Ε. (2013). *Η παιδαγωγική μη λεκτική επικοινωνία μεταξύ εκπαιδευτικών και παιδιών στο νηπιαγωγείο: προσεγγίσεις και αγγίγματα νηπίων προς νηπιαγωγούς*. Ρόδος: Πτυχιακή Εργασία.

- Τσιναρέλης, Γ. (2005). *Εκπαίδευση και άτομα με προβλήματα όρασης*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Φακιωλάκη, Α. (2017). *Κοινωνική στήριξη σε ενήλικες με νομική τύφλωση*. Θεσσαλονίκη: Διπλωματική Εργασία.
- Χατζηγεωργίου, Α. (2018). *Μη λεκτική επικοινωνία στη διδασκαλία: Διερεύνηση της "γλώσσας του σώματος" των εκπαιδευτικών*. Βόλος: Διπλωματική Εργασία.
- Χερίδου, Π. (2016). *Κοινωνικές δεξιότητες παιδιών με οπτική αναπηρία*. Θεσσαλονίκη: Διπλωματική Εργασία.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΟΔΗΓΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ

ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ / ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

1. Τι περιλαμβάνει για εσάς η έννοια της «επικοινωνίας»;
2. Τι περιλαμβάνει για σας η έννοια της «μη λεκτικής επικοινωνίας»; (μόνο αν δεν γίνει νύξη στην 1 ερώτηση)
3. Η Hall στη θεωρία της αναφέρει την όσφρηση και τον τόνο της φωνής ως βασικά χαρακτηριστικά της μη λεκτικής επικοινωνίας. Ποια η γνώμη σας;
4. Θεωρείτε ότι η μη λεκτική επικοινωνία είναι η ίδια παντού;

ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΩΝ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΩΝ ΣΗΜΑΤΩΝ

5. Σε μη λεκτικό επίπεδο, πώς εκφράζετε τη λύπη, τη χαρά και το θυμό;
6. Συνηθίζετε να εκφράζεστε με διαχυτικό τρόπο, όπως αγκαλιές, φιλιά κλπ όταν είστε σε μια διαλογική συζήτηση με κάποιον συνομιλητή σας;
7. Συνηθίζετε ανάλογα με την περίσταση ή με το πρόσωπο στο οποίο απευθύνεστε να διαφοροποιείτε την μη λεκτική επικοινωνία σας;
8. Πώς χαιρετάτε κάποιον φίλο σας που έχετε καιρό να δείτε;
9. Πιστεύετε ότι γίνεστε περισσότερο πειστικός στο λόγο σας ή ότι εκφράζεστε με μεγαλύτερη διαύγεια και μέσω των μη λεκτικών μηνυμάτων;

ΑΝΤΙΛΗΨΗ / ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΩΝ ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΩΝ ΣΗΜΑΤΩΝ

10. Ποιους από τους ακόλουθους άξονες της μη λεκτικής επικοινωνίας σας είναι πιο εύκολο να αντιληφθείτε: χειρονομίες, γλώσσα σώματος, εκφράσεις προσώπου ή βλεμματική επαφή;
11. Ποιους από τους ακόλουθους άξονες της μη λεκτικής επικοινωνίας σας είναι πιο δύσκολο να αντιληφθείτε: χειρονομίες, γλώσσα σώματος, εκφράσεις προσώπου ή βλεμματική επαφή;
12. Η μη λεκτική επικοινωνία σας έχει βοηθήσει να κατανοήσετε τη στάση του συνομιλητή απέναντί σας;
13. Έχει τύχει κάποιος να σας λέει κάτι αλλά η γλώσσα του σώματος του να σας λέει το αντίθετο;
14. Έχετε παρατηρήσει διαφορές στην έκφραση των μη λεκτικών μηνυμάτων ανάλογα με το φύλο;

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΟΡΑΣΗΣ & ΜΗ ΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

15. Τι είδους προβλήματα έχετε αντιμετωπίσει στην πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία λόγω της απώλειας όρασης;
16. Πιστεύετε ότι η όραση είναι σημαντική στην πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία; Γιατί;
17. Έχετε νιώσει αποκομμένος από μια συζήτηση λόγω της δυσκολίας σας να κατανοήσετε τα μη λεκτικά μηνύματα;
18. Έχετε παρερμηνεύσει συμπεριφορές λόγω ελλιπούς αποκωδικοποίησης μη λεκτικών σημάτων;